

1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye’de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler

Melda Yaman-Öztürk – Fuat Ercan

Giriş

Türkiye’de sermaye birikimi süreci, ilki 1970’li yılların sonlarında ikincisi 2001’de olmak üzere iki ağır krizle karşılaşmıştır.¹ Bu iki kriz aynı zamanda sermaye birikimi sürecinde ciddi dönüşümlerin yaşandığı iki önemli uğrağa işaret etmektedir. Her iki krizde de emek-sermaye arasındaki ve sermaye içi çelişkiler keskinleşmiş ve krizin ardından bu ilişkileri yeniden yapılandıran kurumsal, yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Krizleri izleyen dönemlerde gerçekleşen bu düzenlemeler sermayenin genel belirlenimleri doğrultusunda gerçekleşmiştir. Öte yandan, Türkiye’de yaşanan dönüşümlerin dünya genelinde yaşanan dönüşümlerden bağımsız olmadığı, aksine bu dönüşümlerle ilişkili olduğu da belirtilmelidir.

İki kriz sonrasında da -özellikle 2001 krizi ile birlikte-, devletin dönüşümü ilk dikkat çeken değişimlerden biridir. Sermaye birikiminin gelişme dinamikleri ve açığa çıkan sınıfsal çelişkiler devletin de yeniden yapılanmasına neden olmuştur. Bir dönem boyunca devlet belli işlevleri üstlenirken, 1980’den günümüze uzanan süreçte bu işlevlerden çoğunun metalaşma sürecine girmesi, devletin küçüldüğü ve işlevini yitirdiği türünden yanlış anlaşılmalara yol açmıştır. Oysa krizler ve krizden sonra gerçekleşen dönüşümlere baktığımızda aslında devletin belirleyiciliğinin arttığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Piyasa kurallarının ve işleyişinin derinleşmesine paralel olarak devlet dönüşerek yeni işlevler üstlenmiştir.

Biz bu çalışmada, geç kapitalistleşen bir ülke olan Türkiye’nin kapitalistleşme sürecinin farklı aşamalarına karşılık gelen iki dönemi söz konusu krizler üzerinden

¹ Bu çalışma tamamlandığı sırada büyük global krizin etkileri yeni yeni kendini göstermeye başlamıştır; yazının taşıdığı sınırlar açısından yaşanan kriz ele alınmamaktadır.

analiz etmeye, bu dönemlerde birikim sürecinin ve sınıf içi ve sınıflar-arası ilişkilerin süregiden/farklılaşan yanlarını ayırt etmeye ve bu süreçte ülke içi birikim sürecinin dünya genelindeki kapitalist birikim süreçleriyle ilişkisini göstermeye çalışacağız.

Yaklaşık otuz yıllık dönemi Marx'ın sermaye birikimi ve kriz analizinden hareketle gözden geçireceğiz. Krizleri incelemek üzere bir kriz teorisi geliştirmek bu çalışmanın sınırlarını epeyce aşacaktır; biz sadece yaşanan süreci sermaye birikimi ve sınıf dinamikleri çerçevesinde çözümlenmeyi deneyeceğiz. Krizi sermaye birikiminde ve sınıf ilişkilerinde yeniden yapılanmanın bir uğrağı olarak ele alacağız.

Literatürde genellikle 'az-gelişmiş' olarak nitelenen Türkiye gibi ülkeler için 'geç kapitalistleşen ülke' kavramını kullanmamızın iki nedeni var: birincisi, dünya genelinde ülkeler arasında gelişmiş/gelişmemiş gibi değer yüklü ayrımları kaldırarak, farklılığı zamansal düzleme kaydırmak istememiz. Zamansal farklılaşma, söz konusu ülkelerde kapitalist dönüşümün hiyerarşik ve eşitsiz bir biçimde yapılmış kapitalist bir dünyada yaşanmasına yol açmıştır. Bu dönüşüm erken kapitalistleşen ülkelerin kapitalist gelişme açısından belirli bir aşamaya geldiği bir dönemde ve bu ülkelerin etkisi altında gerçekleşmiştir.

İkinci neden, hem zamansal gecikmeyi, hem de 'az-gelişmiş' ülkelerin de 'kapitalist' olduklarını vurgulama ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak, 'geç kapitalistleşmiş' demekle, hem kapitalist dünyaya belirli bir gecikmeyle katılmış olmayı, hem de bu ülkelerin kapitalist niteliğini ifade etmeyi amaçlıyoruz.

Geç kapitalistleşme süreçleri *de* birer *kapitalistleşme* deneyimi oldukları için, birikim sürecinin temel eğilimleri mevcuttur: sermayenin organik bileşimi yükselme eğilimindedir; sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesi yaşanmaktadır; kapitalist üretime özgü sınıflar oluşmuştur ve mücadele içindedir. Devlet de sermaye birikim sürecinde iyice kristalize olan sınıflar ve sınıflar arası çelişkiler dolayısıyla biçimlenip, dönüşmektedir. Sınıfsal dinamiklere ve sermaye birikiminin gelişme dinamiklerine bağlı olarak devlet kapitalist üretimi örgütleyen, belirleyen ve yönlendiren bir yapı niteliğindedir.

Diğer yandan, bu ülkelerin özellikle sanayileşmelerinin erken dönemlerinde *geç* kapitalistleşmelerinin yol açtığı özgüllükler de söz konusudur: kapitalist rasyoneller toplumun birçok alanına nüfuz etmekle birlikte, kapitalizm öncesi ilişkilerle karakterize olan tarımsal üretimin ağırlığı devam etmektedir. Kapitalist üretim ilişkilerinin ve artık-değer üretiminin başlıca alanı olarak sanayi üretimi cılızdır ve yeni yeni güçlenmektedir. Üretim kalitesi dünya standartlarının altındadır, emek üretkenliği düşüktür, üretim pahalıdır ve üretim ölçeği küçüktür. Üretim ağırlıklı olarak tüketim malları üretiminde yoğunlaşmıştır ve genellikle içe yönelik üretim yapılmaktadır. Üretim aracı üretimi zayıf olduğu için, üretim araçlarının büyük bölümü erken kapitalistleşmiş ülkelere ithal edilmektedir. Geç kapitalistleşen ülkeler açısından üretken yatırımlar hızlanırken, birikimin ilk aşamalarında üretimin

daha az sermaye donanımı ve daha az karmaşık üretim teknikleri gerektiren tüketim malları üretiminde yoğunlaşması kaçınılmazdır.

Kapitalist dönüşümü erken dönemlerde gerçekleştiren ülkelerde tüketim malları ve üretim araçları üretimi birlikte bir gelişim sergiler, hatta üretim araçları üretimi kapitalist üretime asıl itkisini ve özgüllüğünü veren sektördür. Geç kapitalistleşen toplumların bu açıdan farklılaşmış olması, üretim araçlarının başlangıçtan itibaren dışarıdan temin edilmesi, bu toplumlarda yaşanan krizleri anlamamızı sağlayacak ipuçları sunar. Marx, manüfaktür üretiminden gerçek kapitalist üretim dediği sanayi üretimine geçişi üretim araçları -makine- üretimi ile ilişkilendirmektedir. Manüfaktür üretimi kapitalist üretimin kendine özgü eğilimlerinin gelişmesini engelleyen unsurlar taşımaktadır (Marx, 1997: 355). Nathan Rosenberg’in Marx’a dayanarak aktardığı üzere, modern sanayinin gelişiminin erken aşamalarında makineler elde ya da manüfaktür teknikleriyle üretiliyordu (1976: 66). Bu yöntemler başlangıçta yeterli olsa da, makinelerin hacminin ve karmaşıklığının artması sonucunda makine tasarımı ve karakteristiklerindeki gereksinimler manüfaktür tekniklerinin kısıtlı kapasitesini aşmıştı. Dolayısıyla modern sanayinin bütün üretken olanaklarının realizasyonu, makinelerin makinelerle üretileceği tekniklerin geliştirilmesini gerektiriyordu. Marx’ın manüfaktür ve makinelerin makine ile üretilmesine dair sözleri bu ilişkiyi açık bir biçimde ortaya koymaktadır: “Manüfaktür ne toplumsal üretimi bütünüyle kavrayabilmiş, ne de kökünden değiştirebilmişti (...) büyük sanayi, karakteristik aracı olan makineyi almak ve makineyle makine yapmak zorunda kalmıştı. Ancak bundan sonradır ki, kendisine uygun teknik bir temel kurabilmiş ve kendi ayakları üzerinde durabilmiştir (1997: 356, 371)”.

Oysa geç kapitalistleşme süreçlerinde böylesi bir ilişkiden söz etmek zor görünmektedir. Tıpkı manüfaktür üretiminin kapitalist üretim için aslında yetersiz, sınırlı bir teknik temel sağlaması gibi, geç kapitalistleşen ülkelerde üretim aracı üretiminin bulunmaması, ya da zayıf olması, kapitalist üretimin yeşermesi için yetersiz bir zemin olduğu anlamına gelir. Ama geç kapitalistleşen ülkeler erken kapitalistleşen ülkelerin geçtiği aşamaları teker teker izlemek yerine, üretimde gelinen noktanın bazı sonuçlarını kısmen devralmışlardır. Geç kapitalistleşme sürecine ‘kapitalist’ niteliğini veren, kapitalist üretimin temel dinamiklerinin kendini dayatacağı gerçeğidir. Marx’ın, sıkça referans verilen “[s]anayi yönünden daha çok gelişmiş bir ülke, daha az gelişmiş ülkeye ancak kendi geleceğinin imgesini gösterir” sözleri bu zorunluluğun bir ifadesidir (Marx, 1997: 17).

Toplumsal gelişimin her ülkede aynı zorunlu aşamaları izleyeceği kabulünü içerdiği öne sürülen ve ‘determinist tarih anlayışı’na dayandığı gerekçesiyle eleştirilmesine yol açan bu sözlerle Marx, aslında, kapitalist üretime özgü zorunlu dinamiklere işaret etmekteydi. Marx sorunun, kapitalist üretimin yasalarının sonucu olan toplumsal uzlaşmaz karşıtıkların *gelişme derecesi* olmadığını; asıl önemli olanın, bu *yasaların kendileri*, kaçınılmaz so-

nuçlara doğru katı bir zorunlulukla işleyen bu *eğilimler* olduğunu belirtiyordu (...) Dolayısıyla, her kapitalistleşme sürecinin aynı yollardan, benzer aşamalardan geçeceğini değil, kapitalist üretime has dinamiklerin, kapitalistleşme deneyiminde kendilerini zorunlu olarak ortaya koyacağını anlatmaktaydı. Bir kez kapitalistleşme sürecine giren bir ülke, kaçınılmaz olarak, kapitalist üretimin temel dinamiklerine tabi hale gelecekti (Yaman-Öztürk, 2006b: 85).

Geç kapitalistleşen ülkelerin kapitalistleşme sürecinin erken aşamaları, erken kapitalistleşen ülkelerde kapitalist üretimin belirli bir noktaya ulaştığı; emek üretkenliğinin yükseldiği, dünya genelinde sermaye hareketlerinin hız kazandığı, ulaşım, iletişim araçlarında belirli gelişmişlik düzeylerine ulaşıldığı bir döneme karşılık gelmektedir. İthal edilen üretim araçlarının -bunlar son teknolojiyi içermeseler de- ülke içinde üretilmesi, söz konusu dönemlerde oldukça güç görünmektedir. Sonuç olarak, üretimin genelde tüketim mallarına dayanmasını ve üretim araçlarının ithal edilmesini -birkaç örnek dışında- geç kapitalistleşmenin temel bir özgülüğü olarak saptamak olanaklıdır.

Üretimin üretim aracı ithaline dayanması, döviz biçiminde para-sermayeyi bu ülkeler açısından önemli bir ihtiyaç haline getirmiştir. Sanayi üretiminin gelişip yaygınlaşmasıyla üretim aracı ihtiyacı ve dolayısıyla ithalatı artmış; para-sermaye kaynaklarının kısıtlı olması nedeniyle ithalat için gerekli olan döviz biçiminde para-sermaye uluslararası finans kaynaklarından karşılanmıştır. Türkiye gibi ülkelerin para-sermaye ihtiyacı, 1970'lerin ortalarında, erken kapitalistleşmiş ülkelerin yaşadığı kriz sonrasında, sermayenin üretken yatırımlardan kaçarak para-sermaye olarak değerlendirilme arayışında karşılık bulmuştur. Krediler başlarda kolay ulaşılır nitelikteyken ve elverişli şartlarda edinilirken, zamanla kredi yükü ağırlaşmış, borç servisini karşılamak bile olanaksız hale gelmiştir. Sermaye donanımının yetersiz ve finansal yapıların zayıf olması uluslararası finans kurumlarına bağımlılığı arttırmıştır. Türkiye de, özellikle 1970'li yılların ikinci yarısı boyunca, en borçlu ülkelerden biri olarak ortaya çıkmıştır.² Bir yandan üretimin ithal üretim aracına bağımlı olması, diğer yandan muazzam boyutlara ulaşan uluslararası borçlar düşünüldüğünde, geç kapitalistleşen ülkelerin erken kapitalistleşmiş ülkelerin etkilerine ve belirlenimlerine nasıl açık hale geldiği anlaşılır olmaktadır.

'Geç kapitalistleşme' süreci hakkında bu genel vurguların ardından, birikim sürecini ve sınıfsal ilişkileri krizler üzerinden analiz etmeyi denememizin nedenlerini belirtelim : Öncelikle, Marx'tan hareketle biliyoruz ki krizler kapitalist birikime içkindir ve birikim sürecinin en derin çelişkilerinin açığa çıktığı anlara işaret eder. Krizler, ortaya çıktıkları biçimler ve görüngülerle birlikte, sermaye birikiminin uzun erimli temel dinamiklerini sergiler. Öte yandan, geç kapitalistleşme bağlamında, *krizler hem kapitalist birikime özgü dinamikleri, hem de geç kapitalistleşme-*

2 Dünya Bankası'nın hazırladığı rapora göre (1981: 31), 1979 yılı içinde en borçlu on üç ülke içinde Türkiye de yer almaktadır.

ye özgü dinamikleri incelemek için en uygun zemini yaratmaktadır. Türkiye gibi ülkelerde de krizin sermaye birikiminin temel çelişkilerinden kaynaklandığını, ancak geç kapitalistleşmenin ve uluslararası sermaye ile girilen eşitsiz ilişkinin neden olduğu sınırlılıklarla şekillendiğini söyleyebiliriz. Krizlerin döviz krizi ya da finansal kriz biçimini alması, Türkiye’nin eşitsiz ve hiyerarşik biçimde yapılanmış kapitalist dünyadaki konumunu ve uluslararası sermaye hareketlerinin etkisini gözler önüne sermektedir. Günümüzde, uluslararası sermayenin para-sermaye olarak değerlendirilme arayışına girmesi ve bir yandan alınan borçların geri ödenememesi, diğer yandan hayali değerlerin reel değerlere dönüştürülebilmesi nedeniyle, krizlerin para ya da finans krizi biçimini aldığı söylenebilir. 1994 Meksika krizi ve 1997-98’de Doğu Asya’da yaşanan krizler, tıpkı Türkiye’deki 2000-2001 krizleri gibi, finansal krizler biçiminde ortaya çıkmıştır.

Ayrıca, kriz sonrası sermaye ilişkilerinin yeniden yapılanması, birikim sürecindeki ‘yapı içi’ dönüşümleri ve değişen sınıf ilişkilerini anlamamıza olanak sağlamaktadır. Yine bu süreçte gerek biriken borçların ödenebilmesi için, gerekse yeniden düzenlemenin maliyetini karşılamak için IMF’ye başvurulması ve alınacak krediler karşılığında taahhütlerde bulunulması Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerin uluslararası sermaye ile girdiği eşitsiz ilişkinin bir göstergesidir. 1970’ten bu yana hemen hemen bütün ‘gelişmekte olan ülkeler’ IMF programlarına başvurmuş ve IMF kredisi kullanmışlardır.³

Son olarak, 1979 ve 2001 krizlerini seçmemizin nedenlerine değinelim. Bu iki kriz Türkiye’de sermaye birikimi sürecinde önemli sarsıntılar yaratmış ve kriz sonrasında büyük dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte bu krizler, Türkiye’de sermaye birikiminin farklı aşamalarında ortaya çıkmıştır. 1970’ler kapitalist dönüşümün erken evrelerine işaret ederken, 2000’ler kapitalist ilişkilerin toplumun birçok alanına yerleştiği bir döneme karşılık gelmektedir. Ancak, 2001 krizine uzanan süreç, 1979 krizinden, krize neden olan etkenlerden ve kriz sonrası sermayenin yeniden-yapılanması sürecinde ortaya çıkan çelişkilerden bağımsız olarak ele alınamaz niteliktedir. Dolayısıyla 1979 krizi sonrasında gündeme gelen birikim yapısındaki değişiklikler, işçi sınıfı direncinin –1980 darbesinin anlamını düşünelim– kırılması ve 1980’ler, 1990’lar boyunca hayata geçirilen yapısal-kurumsal reformlar, 2001 krizinin incelenmesinde göz önünde bulundurulması gereken öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca bu iki kriz dünya genelinde farklılaşan kapitalist birikim koşullarında açığa çıkmıştır. 1970’lerin ortalarında erken kapitalistleşen ülkelerde yaşanan krizin ardından Keynesyen politikalardan neo-liberal politikalara geçiş yaşanırken, bir yandan sosyal hakların kısıtlanmasına ve özelleştirmelere yönelik uygulamalar başlamış, diğer yandan sermayenin para-sermaye olarak değerlendirilme arayışı hız kazan-

3 1970-2000 arasında toplam 725 IMF programı onaylanmıştır. Bunun 594 tanesi kısa vadeli ve orta-vadeli istikrar programlarıdır (Stand-by Anlaşmaları ve Genişletilmiş Fon Uygulamaları) (Barro ve Lee, 2002: 36). Bostwana, İran, Malezya ve Paraguay istisna olarak durmaktadır (Barro ve Lee, 2002: 1).

mıştır. Erken kapitalistleşmiş ülkeler yaşadıkları dönüşümün etkin işleyişini sağlamak amacıyla bütün dünyada yeni ekonomi politikalarının savunucusu/dayatıcısı konumuna gelmiştir. 1990'lar ve 2000'ler bu sürecin içselleştirildiği, derinleştirildiği ve küresel ölçekte yasal, kurumsal değişikliklerin yapıldığı dönemdir. Dolayısıyla Türkiye'de yaşanan krizleri ve kriz sonrasında toplumsal üretimin yeniden yapılandırılmasını bu çerçevede ele almak gereklidir.

Sonuç olarak biz iki ayrı krizi, krizin nedenlerini, kriz ve sonrasında yaşanan dönüşümleri ve bu dönüşümlerin sermaye birikimi açısından anlamını göstermeye çalışacağız. Krizi ve kriz sonrasını sanayi üretimine yakından bakarak inceleyeceğiz. Aynı zamanda krizin farklı sınıflara nasıl etki ettiğine ve sınıf mücadelesinin bu süreçteki rolüne değineceğiz. Ayrıca ülke içi birikim sürecinde ortaya çıkan dönüşümleri, uluslararası sermayenin yeniden-yapılandırılması ve bu süreçte dünya genelinde yaşanan dönüşümlerle ilişkisi bağlamında ele alacağız. İki krizi birbirinden kopuk olarak değerlendirmek yerine, uzun erimli dinamiklere bakarak, tarihsel bir analiz geliştirmeye çalışacağız. Dolayısıyla bu çalışmada yalnızca krizlere odaklanmak yerine, sermaye birikiminin değişen, dönüşen yanlarını krizler üzerinden açıklamaya çalışacağız.

İlk önce, Marx'tan hareketle, genel olarak krizin sermaye birikimi açısından anlamına ve işlevine değineceğiz. Sonra, Türkiye'nin geç kapitalist bir ülke olmasından yola çıkarak, 1979 ve 2001 krizlerinin genel anlamını oluşturmaya çalışacağız. Ardından krizlere getirilen açıklamalara kısaca değindikten sonra iki krizi ayrı ayrı ele alarak, krizlerin genel göstergelerini, sanayi üretiminin yapısını, kriz sonrası sermayenin yeniden yapılandırılmasını ve krize uzanan süreçte sınıf mücadelesini ele alacağız. Bu bölümün sonunda iki krizi ortaklaştıran ve ayırtıran noktaları araştırarak, krizler için bir çerçeve oluşturmaya çalışacağız.

1. Kapitalizmde ve Geç Kapitalistleşen Ülkelerde Kriz

Türkiye'de toplumsal ve sınıfsal dinamiklerin tepeden tırnağa değişmesine neden olan iki önemli kriz yaşanmasına rağmen, bu krizleri açıklamaya yönelik içsel tutarlığı olan teorik açılımlar sağlanmamıştır. Dahası Marksistlerin krize ilişkin sahip oldukları zengin tarihsel teorik çerçeveye neredeyse referans bile verilmemiştir. Türkiye gibi geç kapitalistleşmiş bir ülkede yaşanan krizlerin açıklanması için bu tarihsel teorik çerçeveyi yeniden analizlere taşımak gerekiyor. Marx'ın kriz analizine referans vermeden Türkiye'de yaşanan krizleri anlayamayız; ancak sadece bununla sınırlı kaldığımızda da geç kapitalistleşen ülke krizlerini açıklayamayız. Bu anlamda kapitalizme ait kriz açıklamalarının geç kapitalizme özgü dinamiklerle birleştirilmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Biz önce Marx'tan hareketle genel bir kriz anlayışı oluşturmaya çalışacağız.

Marx'ın ilk elden işaret ettiği gibi kapitalist üretimde krizler sermaye birikimi sürecine içkindir ve birikimin içsel çelişkilerinden kaynaklanır. Toplumsal

yeniden-üretim bir ‘an’ında bu çelişkilerin derinleşip, çözülemez hale gelmesiyle kriz ortaya çıkar. Dolayısıyla, “[k]apitalist üretimin gerçek engeli, sermayenin kendisidir” (Marx, 1990: 221).

Kapitalist üretim süreci, kapitalistin üretim araçları ile emek-gücünü bir araya getirmesiyle başlar. Bunu izleyen *dolaysız* üretim süreci, yeni değerlerin yanında artık-değerin yaratıldığı süreçtir. Ardından, üretim sonunda açığa çıkan meta-sermaye biçimindeki sermayenin paraya dönüşerek realize olması gerekir. Nihayet, artık-değeri içeren para-sermaye, yeniden üretken sermayeye dönüşerek, genişletilmiş yeniden-üretimi başlatacaktır. İkinci aşama dolaysız üretim sürecini oluştururken, birinci ve üçüncü aşamalar sermayenin dolaşımına girer.

Sermaye birikimi, esas olarak, sermayenin genişleyen ölçekte yeniden-üretimi demektir. Yeniden-üretim bizzat artık-değerin yeniden üretimi olduğu kadar, kapitalist toplumsal ilişkilerin de yeniden üretimidir. “Kapitalist üretim süreci, böylece, bütünlüklü, bağlantılı bir süreç olarak görünür; sadece metaları, sadece artık-değeri üretmekle kalmaz, fakat ayrıca kapitalist ilişkilerin kendisini de üretir ve yeniden üretir; bir tarafta kapitalisti, diğer tarafta ücretli işçiyi [üretir]” (Marx, 1997: 724). Toplumsal yeniden-üretim nasıl gerçekleştiğini açıkladığımızda, bu sürecin hangi çelişkileri içerdiğini ve yeniden-üretimde nasıl kırılmalar yaşandığını da açıklayabilmeye olanağına kavuşuruz. Anwar Shaikh’in sözleriyle: yeniden-üretim sürecinin analiziyle krizin analizi birbirinden koparılamaz (1978: 219).

Yeniden-üretim süreci kendisini üretim ve dolaşım süreçlerinin birliği olarak ortaya koyar. Ancak bu çelişkili bir birliktir. Bir birlik oluşturan bu evrelerin her biri kriz potansiyeli taşımaktadır.⁴ Emek-gücüyle üretim araçlarının bir araya getirilmesinde yaşanacak güçlükler, üretken sermayeye dönüştürülecek para-sermaye kaynaklarının yetersizliği, dolaysız üretim sürecinde karşılaşılabilecek engeller, üretilen metalara içkin olan artık-değerin realize olmasında ortaya çıkacak sorunlar vs., bunların hepsi de kapitalist üretimin sürekliliğinde sorunlara neden olabilir ve herhangi bir aşamada kırılmalar, kesintiler ortaya çıkabilir (Bell ve Cleaver, 2002).

Bir dönem için kârlı olanaklar sunan verili birikim süreci ve bu sürece yönelik toplumsal, kurumsal ve yasal koşullar, çelişkilerin yoğunlaştığı ‘an’larda birikimin engeli haline gelir. Dolayısıyla verili koşullarda artık-değerin üretilmesi, realize edilmesi ve tekrar üretime döndürülmesi güçleştikçe, yani yeniden-üretim sürdürülemez noktaya geldikçe, kriz güncellik kazanır. Kriz iflaslar, işsizlik, durgunluk, finansal değerlerin altüst olması biçiminde kendini ortaya koyar.

Kriz anları, aynı zamanda, sınıflar-arası ve sınıf-içi çelişkilerin derinleştiği, sınıf mücadelesinin keskinleştiği anlar olarak belirlemektedir. Kriz döneminde artık-değer üretimini arttırmak ya da en azından koruyabilmek için, kapitalistlerin emek

4 Marx bunalımların olabirliğinin metanın meta ile paraya bölünmesinde, yani satın alma ile satmanın zaman içinde ayrılmasında içerildiğini belirtmiştir: “Bunalım, [alım ve satımda olduğu gibi], birbirinden bağımsız hale gelen iki evrenin birliğini ortaya koyar. Birbiriyle ilgisiz görülen etmenlerin içsel birliği olmasaydı bunalım da olmazdı” (Marx, 1999: 481).

sürecine baskıları şiddetlenir. Kapitalist üretim süreci, bir emek süreci olmasının yanısıra, aynı zamanda bir değerlenme sürecidir. Bir yandan fiziksel üretim alanlarında, emek harcayarak metallerin üretilme sürecidir; diğer yandan değer ve artık-değerin yaratıldığı değerlenme sürecidir. Ancak, “**emek sürecinin kendisi artık değer yaratma sürecinin aracından başka birşey değildir**” (Marx, 1999: 59). Bu nedenle, emek sürecine yapılan her türlü müdahalenin, değerlenme sürecini belirlemeye yönelik olduğu söylenebilir. Emek sürecinin denetimine ve çalışma koşullarına yönelik yasal ve kurumsal değişikliklerin yapılması, yeni üretim organizasyonlarının ve teknolojik yeniliklerin hayata geçirilmesi gibi müdahaleler, değerlenme sürecini etkiler. Aynı zamanda, kriz dönemlerinde, ücretlerin düşürülmesi ve/veya daha az sayıda işçiyle daha fazla miktarda üretimin gerçekleştirilmeye çalışılması -yani bir yanda işsizlik, bir yanda da aşırı çalışma- gibi, değerlenme sürecini daha doğrudan etkileyecek girişimler de hız kazanır. Kısacası, kriz döneminde sınıf mücadelesi de şiddetlenir. Bununla birlikte, kârlı koşulların azalması, kapitalistler arasında artık-değerin paylaşımı üzerindeki çatışmaları da yoğunlaştırır. İflaslarla vurgunlar birbirini izler, sermayenin merkezileşmesi hızlanır. Nitekim, iş dünyasına hitap eden yazın, kriz dönemlerinin aynı zamanda fırsat dönemleri olduğunu uzun zamandan beri keşfetmiştir. Kriz, bazı bireysel sermayeler için, gerek emek-sermaye ilişkileri gerekse sermaye içi ilişkiler açısından, fırsat anlamına da gelir.

Vurgulamak istediğimiz nokta, kriz sürecinin, sınıflar arası ve sermaye içi mücadelelerle şekillendiğidir. Bu süreçte çatışmalar şiddetlenir, kapitalist üretime özgü tüm çelişkiler ortaya çıkar, görünür hale gelir. Ancak, krizler, aynı zamanda, sermaye birikiminin mevcut çelişkilerinin çözüm koşullarını da yaratır. Kârlılığı sürdürmenin yolu, büyük ölçekli yeniden yapılanmadır. Sınıflar-arası ve sınıf-içi çatışmaların dönüşümü ve yeniden yapılanmasında devlet yine baş aktör konumundadır. Bu süreç yeni üretim organizasyonlarının ve yeni teknolojilerin kullanılmasını, sermayenin emek üzerindeki tahakkümünün arttırılmasını, sermayenin farklı değerlenme biçimlerinin arayışına gidilmesini, şirket birleşmelerini ve ayakta kalamayan sermayelerin elenmesini, işten çıkarmaları ve bütün bu değişikliklere ilişkin yeni yasal/kurumsal dönüşümleri içerir. Bu dönüşüm, devletin kurumsal ve yasal düzenlemeleriyle gerçekleştirilir.

Dünya ölçeğinde birikim çerçevesinde, erken kapitalistleşmiş ülkelerde krizlerin ardından hayata geçirilen yeniden-yapılanma süreçleri, dünya genelindeki sermaye birikiminin koşullarını ve yönelimlerini etkileyip dönüştürür. Bu dönüşümler, geç kapitalistleşen ülkelerde kimi zaman bir dayatma gibi yaşansa da, ülke içindeki sermaye birikiminin ihtiyaçlarıyla eklemlenir. Türkiye’de 1980’lerin ardından toplumsal yeniden-üretimde gerçekleştirilen dönüşümler ve bu dönüşümlere yönelik yapısal reformlar, uluslararası sermayenin yeni değerlenme eğilimlerinin önündeki engelleri kaldırmayı hedeflediği gibi, ülke içindeki birikim sürecinin tıkanıklıklarını aşmayı da amaçlamıştır.

Dolayısıyla krizin, diyalektik bir rolü olduğu söylenebilir: kriz, sermayenin çelişkilerinin hem somut bir sonucu, hem de bu çelişkilerin geçici ve kısmi olarak üstesinden gelmenin bir aracıdır. Kriz, kapitalist üretim ilişkilerinin bir üst seviyede yeniden kurulmasına sebep olur. Yeni birikim koşullarının yarattığı yeni çelişkilerse, sonraki krizlerin potansiyelini taşır.

sermayenin bu türden her sınırı [kendisine] bir engel olarak koyması, ve böylece, idealde onun ötesine geçmesi olgusu, gerçekte de bunun üstesinden gelmesi sonucunu vermez; ve bu türden her engel onun karakteriyle çeliştiği için, sürekli olarak aşılan, ama sürekli olarak da koyulan çelişkiler içinde sermayenin üretimi devam eder (Marx, 1993: 410).

Marksist kriz açıklamalarının genel olarak erken kapitalistleşen ülkelerde ortaya çıkan büyük krizleri açıklamak üzere oluşturulduğu ve bu yaklaşımların Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerdeki kriz oluşumlarını açıklamakta pek kullanılmadığı görülmektedir. Bunun başlıca nedeninin, bu ülkelerin dünya kapitalizmine nisbeten geç eklenmesi, yani geç kapitalistleşmesi olduğu söylenebilir. Birçok araştırmacı bu ülkelerde geç kapitalistleşmenin doğal sonucu olarak kabul ettikleri, 'çarpık', 'geri' bir kapitalistleşme yaşandığı görüşünde birleşmektedir. Türkiye'deki araştırmalarda da yankı bulan bu kabul, çoğu zaman geç kapitalistleşmede sermaye birikiminin temel dinamiklerinin oluşmadığı, kapitalist ilişkilerin yerleşmediği, kapitalist topluma özgü sınıfların gelişmediği gibi tezleri içermektedir.

Geç kapitalistleşme bağlamında krizi farklılaştıran olgu, geç kapitalistleşmenin birikim sürecinde özgül belirlenimlere ve sınırlılıklara neden olmasıdır. Bu sınırlılıklar, aynı zamanda bu ülkelerin kapitalist dünyadaki eşitsiz konumlarının yol açtığı sonuçlarla derinleşmektedir. Ancak, söz konusu özgüllüklerin, kapitalist üretim sürecinin yapısal özellikleriyle belirlendiğini de belirtmemiz gerekir. İmalat sanayinin genel olarak iç pazara yönelik tüketim malları üretimine dayanması, sermaye için bir dönem boyunca kârlı olanaklar yaratmışken, bir süre sonra birikimin engeli haline gelmiştir. Sermaye donanımının, özellikle para-sermaye kaynaklarının sınırlı olması, yeniden-üretimde sıkıntılar yaratırken, üretimde tıkanıklık başgösterdiğinde sorunları şiddetlendirmiştir. Üretim aracı üretiminin zayıflığı ve para-sermaye kaynaklarının yetersizliği, bu ülkelerin üretim aracı ve döviz biçiminde para-sermaye açısından uluslararası sermayeye bağımlı olduğu bir ilişki ortaya çıkarmıştır. Türkiye'nin 1970'lerin sonlarında yaşadığı kriz de bu niteliği taşımaktadır.

Geç kapitalistleşen ülkelerdeki birikim süreci, uluslararası sermayeyle girilen çok yönlü, karmaşık ve eşitsiz ilişki bağlamında gerçekleşmektedir. Uluslararası sermaye, doğrudan yatırımlar ile; bu ülkelerin birikim sürecinde ortaya çıkan para-sermaye, hammadde, sanayi girdisi gibi ihtiyaçları karşılayarak; özellikle 1990'larda yaşandığı biçimiyle sermayenin bu ülkelere para-sermaye olarak akmasıyla; ya da IMF ve DB gibi kurumlar dolayısıyla, toplumsal yeniden-üretim sürecinin bir

bileşeni haline gelir. Geç kapitalistleşen ülkelerin uluslararası sermayeyle ilişkisinin bu çok boyutlu niteliği, bu ülkelerin karşılaştığı krizlerin özgül bir görünüm olarak ‘döviz krizi’ ya da ‘finansal kriz’ biçiminde ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Döviz biçiminde para-sermayenin yetersizliği, üretimi genişletmek üzere para-sermaye ihtiyacı bu ülkelerin yaşadığı krizlerin temel belirleyicisidir. Söz konusu ülkelerin döviz biçiminde para-sermaye talebinin karşısında, erken kapitalistleşen ülkelerin sermayelerini para-sermaye olarak değerlendirme ihtiyacı durmaktadır. Bu karşılıklı ihtiyaçlar borçluluk ilişkisi doğurmuş; geç ve erken kapitalistleşen ülkeler arasındaki hiyerarşik konumlanış da borçluluğun geç kapitalistleşen ülkelerin aleyhine gelişmesine neden olmuştur. Dünya genelinde geç kapitalistleşen ülkelerde yaşanan 1982 borç krizi, bu ilişki düşünülmeden anlaşılabilir.

Geç kapitalistleşen ülkeler açısından para-sermaye ihtiyacı, sonraki dönemlerde de azalmadan devam etmektedir. Bu ülkeler, üretimlerini artırmak üretim tekniklerini geliştirmek için giderek daha çok para-sermayeye ihtiyaç duymaktadır. Buna karşılık, sermayenin önündeki neredeyse bütün engellerin kaldırıldığı koşullarda, uluslararası sermaye kendisi için en elverişli koşulları sağlayan bölgeye, ülkeye kayacaktır. Burada kârlılığın en ufak bir tehditle karşılaştığında da çekilecektir. 1990’larda ve 2000’lerde yaşanan krizlerin ortaya çıkma biçimi, yine bu karşılıklı ihtiyaçlara değinilmeden çözümlenemez.

Sonuç olarak belirtmemiz gereken, bu ülkelerde krizlerin para ya da döviz krizi olarak finansal alanda ortaya çıkmasının nedenlerinin, ülkelerin para-sermaye ihtiyacında ve uluslararası sermayeyle girmiş oldukları eşitsiz ilişkide aranması gerektiğidir.

2. Krizler ve Türkiye: 1979 ve 2001 Krizleri

2.1 1979 ve 2001 Krizlerine Genel Bir Bakış

Geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye’de yaşanan krizlerin ortaya çıkmasında ‘kapitalist’ birikimin kriz yaratıcı dinamikleri belirleyici olmuştur. Bununla birlikte, Türkiye’nin geç kapitalistleşme süreci, birikimin dinamiklerinin işleyiş biçiminde bazı değişikliklere ve birikim sürecinde özgül belirlenimlere neden olmuştur. Dolayısıyla, Türkiye’de yaşanan iki krizi incelerken bir yandan sermaye birikiminin eğilimlerini, bir yandan geç kapitalistleşmenin yol açtığı özgüllükleri ele alacak; bir yandan da uluslararası sermayeyle ilişkileri göz önünde bulunduracağız.

Türkiye’de 1970’lerin sonu, hem içe yönelik birikim sürecinin sonuna gelindiği ve çare olarak tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine geçmenin denendiği dönemi işaret etmekte; hem de burjuvazinin içinde bir kesimin belirli bir sermaye donanımına ulaştığı aşamaya karşılık gelmektedir. 1970’lerde ülke içi tüketim malı üretimi kârlılık, üretkenlik düzeyi, iç pazar açısından sınırlarına dayanmıştır. Mevcut birikim sürecinde yaşanan tıkanıklığın yanında, sınıflar-arası mücadelenin de keskinleşmesiyle kriz koşulları başgöstermiştir. 1979 krizi, bu bakımdan

dan sınıfsal ve toplumsal boyutları olan çok katmanlı bir yapı görünümündedir.

Kârlılık arayışındaki burjuvazi için, üretimde ve emek-sermaye ilişkilerinde yeni bir aşamaya geçilmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu yeni aşama dışa yönelik birikim olarak belirmektedir. Ancak bu dönüşüm için bir yandan sermaye donanımının yetersiz olması, -özellikle finansal açıdan yetersizlikler, emek üretkenliğinin düşük olması, üretimin kalite ve maliyet açısından uluslararası rekabet şansının olmayışı-, uluslararası sermayeyle yeni ilişkileri gerektirmiş; diğer yandan söz konusu dönüşüme direnç gösteren işçi sınıfının artan militanlığının dizginlenmesi ihtiyacı doğmuştur. Ek olarak, dönüşümü gerçekleştirebilmek için kurumsal ve yasal düzenlemelerin de oluşturulması gerekmektedir.

Sermaye donanımını karşılamak açısından, 1980’ler bir bakıma bu ihtiyaçların giderilmesi için altyapının oluşturulmaya başlandığı dönemdir. İhracat teşvikleriyle birlikte, bu dönemde ticaret sermayesinin öne çıktığı söylenebilir. Darbeyle işçi sınıfının kontrol altına alınmasıyla başlayan ve devletin yasal ve kurumsal düzenlemeleriyle devam eden süreçte, ithal kotaları gevşetilmiş, faizler serbest bırakılmış, ihracat desteklenmiş, banka birleşmeleri kolaylaştırılmış, sermaye piyasası oluşturulmuştur. Bu çerçevede 1980’ler sermaye açısından düzenin oluşturulmaya ve istikrar sağlanmaya çalışıldığı dönem olarak özetlenebilir. Düzen darbeyle ve polis gücüyle oluşturulurken, piyasa güçlerine işlerlik kazandırmaya yönelik düzenlemeler ve reformlarla devlet eliyle istikrar yaratmak hedeflenmiştir.

1990’lar ise finansal liberalizasyonun ardından para-sermayenin öne çıktığı, sermayenin bu sürecin kazanımlarına kavuştuğu dönem olarak değerlendirilebilir. Ancak, 2000’lerin başında söz konusu dönemin de sınırlarına ulaşılmıştır. 1990’larda başlayıp 2000’lere uzanan süreçte kapitalist dinamiklerin dayatması olarak öne çıkan ‘şeffaflık’, ‘denetim’, ‘istikrar’, ‘kurumsallaşma’ nosyonları esas olarak piyasa kurallarına işlerlik kazandırmayı ve piyasa ilişkilerini derinleştirmeyi hedeflemektedir.

2000’ler, 1970’lere oranla, *geç* kapitalistleşmenin yol açtığı sınırlılıkların önemli ölçüde telafi edildiği dönemdir. Tarımın görece payı gerilemiş, emek üretkenliği yükselmiş, finansal yapılar oluşturulmuş ve uluslararası sermayeyle daha köklü ilişkiler kurulmuş, sermaye donanımı güçlendirilmiştir. 2000’lerde, özellikle krizin ardından, üretken yatırımların hız kazanması çarpıcı bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. 1980’ler ve 1990’lar boyunca inişli çıkışlı bir gelişme arzeden altyapı oluşturma süreci 2000’lerde yaratılmış ve daha üst bir düzeyde üretime geçmenin koşulları oluşturulmuş görünüyor.

Giderek düşürülen reel ücretlerin yanısıra, işçi sınıfının dizginlenmiş olması da, sermayenin her türlü tahakkümünü olanaklı kılmaktadır. Özellikle sermayenin uluslararasılaşması bağlamında düşünüldüğünde, keskin rekabet koşullarında düşük ücret ve yeni denetim mekanizmalarının sermaye açısından anlamı daha açık hale gelecektir. Günümüzde tartışılan ‘bölgesel asgari ücret’ meselesinin de, serma-

yenin rekabet gücünü arttırmak üzere yüksek emek sömürüsü arayışlarına bir yanıt olarak geliştirildiği düşünülebilir.

Dolayısıyla 2001 krizi ve sonrasında yaşanan dönüşüm, 1979 krizinden ayrı ele alınamaz niteliktedir. 1979 krizi sonrasında üretimde dönüşümü amaçlayan büyük sermayenin ihtiyacı olan finansal düzenlemeler, sermaye donanımının belirli ölçüde arttırılması, üretkenlik artışı 1980'ler ve 1990'lar boyunca sağlanmıştır. Diğer yandan, işçi sınıfı baskı altına alınmış ve militanlığı dizginlenmiştir. Bütün bu süreç esas olarak üretken yatırımlarda amaçlanan yeniden yapılanmanın, yasal, sınıfsal, kurumsal, finansal altyapısını oluşturmaya yöneliktir. Dönüşüm 1980'ler ve 1990'lar boyunca uygulanan yapısal reformlarla gerçekleştirilmiştir.

2001 krizi 1979 krizinden itibaren oluşturulmaya çalışan bu yeniden yapılanma bağlamında ortaya çıkmıştır. Bu sebeple krizi, 1980'lerden itibaren hayata geçirilen düzenlemelerle ilişki kurmadan açıklamak olanaklı görünmemektedir. Yirmi yıllık yeniden yapılanma sürecinin hedeflerinin 2001 krizi sonrasında büyük oranda hayata geçtiği söylenebilir. 2001 krizi sonrasında burjuvazi bir bakıma, 1970'lerin sonlarında hedeflediği/zorunlu olduğu dönüşümü gerçekleştirme olanağına kavuşmuştur. Bununla birlikte, bireysel sermayeler açısından yeni kârlılık olanakları anlamına gelen bu değişim, bir bütün olarak ülke ekonomisine yükselen dış açıklar biçiminde yansımaktadır. Yüksek seviyelere ulaşan işsizlik de bu sürece eşlik etmektedir.

Son olarak, yaşanan krizlerin ve 1980'lerde ve 2000'lerde yaşanan dönüşümde hayata geçirilen yapısal reformların sadece Türkiye'ye özgü olmadığını, uluslararası sermayenin dünya genelinde yaşadığı dönüşümden bağımsız düşünülemediğini belirtelim. 1979 krizinin ardından diğer geç kapitalistleşen ülkeler de benzer bir krizle, 'borç' kriziyle yüz yüze geldiler.⁵ Ülke içindeki üretim yapısının ihtiyaçları/sınırlılıkları tarafından belirlenen krizin ortaya çıkmasının temel sebeplerinden biri de, bu ülkelerin muazzam miktarlara ulaşan borçlarını ödeyemez hale gelmeleriydi. Geç kapitalistleşen ülkelerde üretimi sürdürmek için gerekli olan para-sermaye ihtiyacı, erken kapitalistleşen ülkelerde sermayenin para-sermaye olarak kolay, denetimsiz bir biçimde değerlendirilme yoluna gitmesinde karşılık bulmuş;⁶ başlarda kolay ve ucuza elde edilen kredilerin faiz oranları yükselip, vadeleri kısılınca ve ayrıca ticaret hadleri bu ülkeler aleyhine değişince kriz yaşanmıştı. Krizlerin ardından IMF devreye girdi. Borçların çok yüksek boyutlara ulaşması, borç veren bankaları ve finans kurumlarını da zor durumda bırakmakta, dünya kapitalist sistemi için bir tehdit yaratmaktaydı. IMF ile yapılan anlaşmalarla borçların ertelenmesi, ye-

5 1982'de Meksika'yla birlikte toplam 33 ülke borç ertelenmesi için başvurmuştu. 1982 yazında, OPEC üyesi olmayan borçlu ülkelerin toplam borcu 550 milyar dolardı (Evans, 1985: 118).

6 Uluslararası toplam yeni krediler 1973'te 33 milyar dolara, 1978'de 100 milyar dolara yükselmiş, bu krediler içinde geç kapitalistleşen ülkelere verilen kısım da yüzde 29'dan yüzde 43.3'e çıkmıştı. 1981'e gelindiğinde ise yeni kredi miktarı 165 milyar dolara ulaşmıştı. (Dünya Bankası, 1985: 112).

niden yapılandırılması ve ödemeler için ek finansman sağlanması kararlaştırıldı.⁷ Bu anlaşmalar aynı zamanda yapısal uyum ve istikrar programlarını içermekteydi.

Kriz sonrası toplumsal yeniden üretimin yeniden yapılanması da, benzer biçimde, dünya genelinde sermayenin yeniden-yapılanmasından ve ortaya çıkan eğilimlerden ayrı düşünülemez. Erken kapitalistleşen ülkelerde yaşanan dönüşümlerle birlikte, geç kapitalistleşen ülkelerin bir çoğunda 1980 sonrasında benzer yapısal düzenlemeler hayata geçirilmiştir.⁸ Türkiye'ye özgü olan, ülkenin üretim yapısına ve sınıf ilişkilerine göre kazandığı biçimdir. 1980 sonrasında yaşanan sürecin içe yönelik birikimden dışa yönelik birikime geçişin koşullarını oluşturmayı hedeflediği; bir yandan içe yönelik birikim sürecine ilişkin kurumsal ve yasal düzenlemeler kaldırılırken, diğer yandan dışa yönelik birikime ilişkin kurumlar ve yasaların oluşturulduğu görülmektedir. 1980 sonrası Türkiye'de yaşanan dönüşüm hem dünya genelinde yaşanan dönüşümün bir parçasıdır; hem de sermayenin hızla uluslararasılaşarak bu yeni sürecin bir parçası olmak ihtiyacının/zorunluluğunun sonucudur.

İkinci olarak, 2001 krizi de Meksika, Arjantin, Güney Asya krizlerine benzer bir nitelik taşımaktadır. Krizlerin ardından borçların ertelenmesi, yeniden yapılandırılması ve yeni kredilere erişimde IMF temel kurum haline gelmiş ve yeni kaynaklarla birlikte bir dizi yapısal uyum programını dayatmıştır.⁹ 2000'lerde yaşanan dönüşüme baktığımızda, hayata geçirilen yapısal reformlar ve düzenlemelerin birçok ülkede uygulamaya konulduğu, 1980 sonrası dönüşümleri tamamlar nitelikte olduğu, aynı zamanda bu süreçte oluşturulan kurumların etkin işlemlerini sağlamayı hedeflediği görülmektedir.

IMF'nin krizlere tepkisi ülkeden ülkeye değişmekle birlikte her bir durumda temel bir yaklaşımı sergilediği görülmektedir. IMF döviz kurunun dalgalanmaya bırakılmasını, yüksek faiz oranlarının korunmasını ve sıkı bir mali politikanın uygulanmasını dikte ediyordu. IMF'nin geliştirdiği yapısal reform programları da geniş bir alana yayılmıştı. Bu programlar, ticari bankaların ve Merkez Bankası'nın yeniden yapılandırılmasını, özel şirketlere verilen desteğin kesilmesini, meta ve sermaye piyasalarının açılmasını, çalışma yasalarının ve yönetim kurallarının değişmesini

7 1979'da gerçekleşen borç görüşmelerinde toplam 6.2 milyar dolarlık borç ertelenmişti. Dünya Bankası verilerine göre bu borçların 3.5 milyar dolarlık kısmını, yani yarısından fazlasını Türkiye'nin borçları oluşturuyordu. Benzer biçimde 1980'de ertelenen 3.7 milyarlık toplam borcun 2.6 milyarlık bölümü Türkiye'nin borçlarından oluşuyordu. Ancak 1980'lerde borç sorunu katlandı. 1981'de 13 olan borç erteleme başvurusu, 1983'te 31'e yükseldi (Dünya Bankası, 1985: 4). 1983'te ertelenen borç miktarı 50 milyar doları geçmişti. Meksika'nın ertelenen borçları bunun yarısını, yaklaşık 25 milyar doları oluşturuyordu. 1984'te ertelenen borç miktarı 120 milyar dolara yaklaşmıştı (Dünya Bankası, 1985: 28).

8 Bu dönüşümler Latin Amerika ülkelerinde ve Asya'da da yaşanmıştır. Örneğin, Asya ülkelerinde finansal piyasalar 1980 ve 1990'lı yıllarda serbestleştirilmiştir. Bu süreçte banka ve banka dışı finansal kurumların piyasaya giriş engelleri azaltılmış, faiz oranları üzerindeki sınırlamalar kaldırılmış, kredi koşulları gevşetilmiş, yeni finansal piyasalar ve araçlar teşvik edilmiş, finans kesiminin dış boyutu serbestleştirilmiştir (Özer, 1999: 111).

9 1990'ların ortalarından itibaren, Meksika, Güney Kore, Rusya, Brezilya, Arjantin ve Türkiye gibi nispeten büyük ülkelerde yaşanan krizler nedeniyle IMF kredilerinin miktarında bir sıçrama yaşanmıştır. 1970-1980 arasında toplam 14.8 milyar dolarlık 172 program, 1980-90 arasında 71 milyar dolarlık 271 program onaylanmışken; 1995-2000 arasında 126 milyar dolarlık 156 program onaylanmıştır (Barro ve Lee, 2002: 36).

içeriyordu (Feldstein, 2002: 19). Ayrıca yapısal dönüşümlerin finansmanında ihtiyaç duyulan para-sermayeye kaynak yaratan Dünya Bankası'nın talepleri ve zorlamaları da sürecin bir parçasını oluşturmaktaydı.

Türkiye bağlamında, hayata geçirilen yapısal reformlar bir yandan da Avrupa Birliği'ne katılım sürecinin ortaya çıkardığı gereklilikler bağlamında biçimlenmiştir. Gümrük Birliği öncesindeki ve sonrasındaki gelişmelerle AB, Türkiye kapitalizminin uluslararasılaşma yöneliminde başlıca 'kapı' olarak ortaya çıkmış, süreç genelde Avrupa ile kurulan bağlantılar üzerinden şekillenmiştir. Bununla birlikte, zaman zaman 'bölgelleşme' olarak da yorumlanan sürecin uluslararasılaşmaya karşı olmayıp, bunun bütünüleyici bir parçasını oluşturduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda, AB ile yaşanan ilişkiler süreci yalnızca tamamlamakla kalmamış, aynı zamanda da hızlandırmıştır.

2.2. Krizlere Getirilen Açıklamalar

Önceki bölümde, özetle, 1979 ve 2001 krizlerinin analizinin geç kapitalistleşme –kapitalist dinamikler ve geç kapitalistleşmenin özgüllükleri- bağlamında, uluslararası sermayenin ve onun kurumlarının etkisi göz önüne alınarak, uzun dönemli/tarihsel ve sınıfsal bir yaklaşımı gerektirdiğini göstermeye çalıştık. Ayrıca krizlerin kriz öncesi dönem ve kriz sonrası yeniden yapılanma süreçleri çerçevesinde incelenmesinin anlamlı olacağına değindik. Bununla birlikte Türkiye'de krizlere getirilen açıklamalara kuşbakışı bir göz atıldığında analizlerin genel olarak krizin ortaya çıkma biçimine odaklandığını belirtmek gerekir. Kimi çalışmalarda kapitalist üretimin çelişkilerine yer verilmekle birlikte, bütünsel bir bakışın geliştirildiği çalışmalar nerdeyse yok gibidir.

Analizlerde genellikle döviz eksikliğine veya finansal yapıların zayıflığına, dış etkilere, iktisat politikalarına ve Türkiye'nin 'gelişmiş' ülkelere bağımlı yapısına vurgu yapılmıştır. Söz konusu vurguların krizlerin ortaya çıkmasındaki etkisini yadsımak mümkün değildir. Ancak analizlerin çoğunda krizin, taşıdığı bütün özgüllüklere rağmen, *kapitalist* bir kriz olarak değerlendirilmediği söylenebilir. Bu algı, krizi kapitalist dinamiklerle ve *geç* kapitalistleşmenin yol açtığı özelliklerle açıklamayı engellediği gibi, daha muhalif bir açıdan yaklaşanlar açısından da Marx'ın krizleri analiz yöntemini ve/veya Marksist kriz teorilerini krizlere uygulamaya olanak vermemiştir.¹⁰

1979 krizinin analizlerinde, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren döviz ihtiyacının yükselmesi ve krizin 'döviz darboğazı' biçiminde açığa çıkması, krizin genel olarak 'döviz krizi' olarak nitelenmesine yol açmıştır.¹¹ Bu çerçevede, iktisat politikalarının (Ulagay, 1981), ithal ikameci süreçle ilişkilendirilen 'popülist' politikaların (Keyder, 1995; Boratav, 1983) ya da dış belirlenimlerin (Kafaoglu, 1979; Boratav, 1987) öne çıkarıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, kimi çalışmalarda krizin toplumsal

10 Birkaç istisna olarak Metin Altıok (1998), Murat Usman (1991) ve Mustafa Sönmez'in (1980) çalışmalarını sayabiliriz.

11 1979 krizine getirilen açıklamaları inceleyen bir çalışma için bkz. Yılmaz (2006).

boyutları ile ele alındığını da belirtmek gerekir. 2001 krizine dair analizlerde ise krizin biçiminin çok daha belirleyici olduğu ve genel olarak krizin teknik bir süreç olarak incelendiği söylenebilir. 2001 krizinin analizlerinde altı çizilen etkenlerin başında kısa vadeli sermaye hareketleri gelmektedir. Krizin finansal alanda ortaya çıkması ve kısa zamanda büyük miktarda para-sermayenin ülke dışına çıkması, başta bankacılık sistemi üzere (Dünya Bankası, 2003), finansal yapılara, yanlış iktisat politikalarına (Kirmanoğlu, 2001; Enç, 2001; Ongun, 2001) ya da uygulamalarına (Kumcu, 2001), ayrıca denetim ve şeffaflık eksikliklerine (Celasun, 2001-2002) vurgu yapılmasına neden olmuştur. Bu analizlerin genellikle kriz sürecindeki gelişmelere odaklandığı ve krizin finansal yapıların kırılganlığı ile açıklandığı görülmektedir. Analizlerde sıcak para hareketleri, IMF programları, yanlış hükümet politikaları gibi etkenler öne çıkarılmaktadır.¹² Bu analizlere yönelik olarak diyebiliriz ki, krizin ortaya çıkmasında finansal sistemin henüz tam güçlenmemiş olmasının ve uluslararası sermayenin geç kapitalistleşen ülkelerde kısa vadeli değerlendirme yoluna gitmesinin etkisi büyüktür. Ancak yirmi yıllık dönüşümü değerlendirmeden, finansal yapıların gelişimi sürecini ve bu sürecin hangi ihtiyaçlardan doğduğunu ele almadan krizi salt söz konusu kırılganlıkla açıklamanın, sürecin anlaşılması açısından yetersiz kalacağı da ortadadır. Öte yandan, bu tarz görüşlerin karşısında, krizin nedeni olarak muhalif kanatta neo-liberal politikaların (Yeldan, 2002) ya da IMF ve Dünya Bankası programlarının (Boratav, 2001) öne çıkartıldığı da gözlenmektedir. Bununla birlikte, IMF ve Dünya Bankası programlarının ülke içinde büyük sermaye kesimleri tarafından desteklendiğini de unutmamak gerekir.

1980’den bu yana uygulanan politikalar birikimin belli bir ‘an’ında ortaya çıkan belirli ihtiyaçlara göre şekillenmekte ve çoğunlukla büyük sermayenin talepleriyle belirlenmektedir. İktisat politikaları ya da politik tercihler, devletin birikimin farklı aşamalarında farklı işlevler kazanmasıyla ilişkilidir. Bu ilişki, 1980 sonrasında sermayenin ülke içinde olduğu kadar uluslararası ölçekte yeniden-yapılanması bağlamında anlam kazanmaktadır. Birçok analizde gözardı edilen nokta, uygulamaya konan politikaların sınıf ilişkileri dolayısıyla ve genel olarak sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda şekillendiğidir. Bir dönem için kârlı olanaklar sunan politikalar, verili birikim sürecinin sınırlarına ulaştığında yeterli olmamakta ve ‘yanlış’ olarak değerlendirilmektedir.

Kriz incelemelerinde krizlere dair birçok ipucu içerilmektedir. Bu analizlerde krizlerin ya Türkiye’nin ‘az gelişmiş’ bir ülke olmasının getirdiği ‘eksiklikler’le – özellikle finansal yapıların zayıflığı ile- ilişkilendirildiğini, ya da uluslararası sermayenin ve IMF gibi uluslararası kurumların ve/veya iktisat politikalarının krizlerin ortaya çıkmasındaki etkisinin öne çıkarıldığını görmekteyiz. Dolayısıyla krizlerin belirli yönlerinin ele alındığını, krizin göstergelerine odaklanıldığını ve kriz sürecinin anlatıldığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte, bu çalışmalarda bütünsel ve uzun erimli bir kriz analizinin yapıldığı söylemek oldukça güç görünmektedir.

12. 2001 krizine dair analizlerin bir incelemesi için bkz. Yaman-Öztürk (2006a).

Bizim bu çalışmadaki amacımız söz konusu açıklamalara alternatif bir kriz analizi oluşturmak değildir. Türkiye’de sermaye birikimi sürecinin son otuz yıllık gelişimini krizler üzerinden incelemeyi hedefliyoruz. Konumuz çerçevesinde, Türkiye’de sanayi üretiminin üretim araçları ve ara malı biçiminde ithalata bağımlı olduğunu, artan ithalat gereğinin döviz biçiminde para-sermayeyi önemli bir ihtiyaç haline getirdiğini, üretimin sürebilmesinin dövizin bulunabilirliğine bağlı olduğunu vurgulamak yeterlidir. 1979 krizinin ‘döviz krizi’ biçimini alması bu bağlamda açıklanabilir.

Üretim araçları üretiminde yaşanan gelişmelere karşın, üretim aracı biçiminde ithal gereği azalmamakta, hatta Türkiye için veriler ithal girdi oranının ve ithalatın yükseldiğini göstermektedir. Böylece, ithalatı karşılamak için döviz biçiminde para-sermaye önemini sürdürmektedir. Para-sermaye kaynaklarının kısıtlı olması ve döviz ihtiyacının artarak sürmesi, geç kapitalistleşen ülkeleri uluslararası para-sermaye girişlerine açık bir hale getirmektedir. Uluslararası para-sermayeyi çekmek için kurumsal/yasal düzenlemeler yapılması ve faizlerin yüksek seviyelerde tutulması döviz girişini hızlandırırken, ülke içindeki sermaye grupları da sermayeyi para-sermaye olarak değerlendirmeye yönelmektedir. Yüksek miktarlara ulaşan para-sermaye hareketi, finansal yapıların da henüz oluşma aşamasında olmasından kaynaklanan kırılganlıklarla birlikte düşünüldüğünde, çelişkilerin yoğunlaştığı anda spekülasyon bir atakta büyük bir krize dönüşebilmektedir. 2001 krizinde de yaşanan özetle budur.

Biz bu çalışma boyunca her iki krizi de kapitalist krizler olarak görmekteyiz ve krizlerin geç kapitalistleşmenin özgülükleri ve uluslararası sermaye hareketleri bağlamında analiz edilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Krizler için bir çerçeve oluşturmadan önce, krizlerin makro ekonomik göstergelerine, krizlere uzanan sürece ve krizlerin ardından toplumsal yeniden üretimin yeniden yapılanmasına bir göz atmak istiyoruz.

2.3 1979 Krizi

2.3.1 Krizin Göstergeleri

1970’lerin sonlarında yaşanan krizin başlıca göstergesi, dış ticaret açığının muazzam büyümesi ve dış borçların birikmesidir. Önemli bir diğer gösterge işsizlik oranıdır : DPT verilerine göre toplam işgücü fazlası 1977’de yüzde 13.5’tir (DPT, 1979: 26). Öte yandan, 1979’a uzanan sürece bakıldığında, açıkların özellikle 1974 sonrası dönemde büyük boyutlara ulaştığı ve 1977’de krizin başlıca sinyallerini verdiği görülmektedir. 1970’lerin başlarında 360-500 milyon dolar civarında olan açıklar, 1974’de 2.2 milyar dolara, 1977’de ise 4 milyar dolara yükselmiştir. 1980’de açık 5 milyar dolara yaklaşmıştır (TÜSİAD, 1981: 122) . İhracat değerlerinde belirgin bir artış olmazken, ithalat faturasının zamanla şişmesi dış açıkları arttırmıştır.¹³

13 1969-73 arasında ithalatın GSYİH’deki payı yüzde 7.8 iken, 1974-78 arasında yüzde 11.8’e yükselmiştir. İhracatın payı ise aynı dönemde yüzde 4.7’den 4.3’e gerilemiştir (TÜSİAD, 1979a: 22).

İthalatın büyümesinin yanında bileşiminin de değişmiş olduğu görülmektedir. İthalat bileşiminde ortaya çıkan değişikliklerden biri, tüketim malları ithalatının yıllar içinde gerilemesidir. Tüketim mallarının toplam ithalat içindeki payı 1950’lerdeki yüzde 20.6 oranından, 1978’de yüzde 2.9 seviyelerine gerilemiştir. İthalatta yaşanan en çarpıcı değişiklik ise üretim araçları ithalatının payının yükselmiş olmasıdır. İhracatın sürekli olarak ithalatın gerisinde kalması, giderek büyüyen bir ticaret açığı yaratmış ve döviz darboğazı sorununu dayatmıştır. Bu dönemde sermaye birikimi bu nedenle, artan dış borçlanma ile mümkün olmuştur (Gülalp, 1983: 55-56).

Artan dış açılara ilkin döviz rezervlerindeki azalma eşlik etmiş, sonra da esas olarak kısa vadeli temelde Euro-piyasalardan borçlanma başlamıştır (TÜSİAD, 1979a:16). Kredilerin büyük bölümü yabancı hükümetler, Euro-piyasalar ve yabancı firmalardan karşılanırken, bir kısmı da uluslararası kuruluşlardan alınmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2003: 172). Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’ndaki verilere göre, Türkiye’nin uluslararası banka sisteminden kullandığı kredi miktarı 1975’te 240 milyon dolarken, 1976’da 1.5 milyar dolara yükselmiştir. 1977’de bu rakam iki milyar dolara yaklaşmıştır (DPT, 1979: 60).

Dış açıkların büyümesinin başlıca sebebi, geç kapitalistleşen bir ülke olan Türkiye’nin sanayi üretiminin yapısında bulunabilir. Erken kapitalistleşen ülkelerde sanayi üretiminin kesimleri arasında, yani üretim aracı ve tüketim malları üretimi yapan kesimler arasında bağlantılar ve karşılıklı ilişkiler söz konusu iken, geç kapitalistleşen ülkelerde bu bağlantılar oldukça zayıftır.¹⁴ Sanayi üretimine bakıldığında, üretimin tüketim malları üretimine dayandığı, üretim aracı üretiminin oldukça zayıf olduğu; ara malı ve sermaye malı biçimindeki üretim aracı ihtiyacının ithalat yoluyla karşılandığı görülmektedir. Üretimin ithalata bağımlı olmasına karşılık, döviz biçiminde para-sermaye kaynaklarının sınırlı olması, giderek büyüyen bir dış açık doğurmuştur.

1970’lerde sanayi üretiminde tüketim malları üretiminin sınırlarına ulaşılmasının ardından üretim araçları üretimine doğru bir yönelim söz konusudur. Üretim araçları üretimi daha fazla sermaye donanımı ve yüksek emek üretkenliği gerektiren, daha karmaşık teknolojilere dayanan bir üretimdir ve bu anlamda sermaye birikiminde bir ‘gelişmişliği’ ifade etmektedir. Koç Holding’in iç yayın organı olan *Bizden Haberler*’de bu ilişki olanca açıklığı ile dile getirilmiştir:

Bir ülkede kumaşın makine ile dokunması bir sanayileşme demek değildir. Gerçekte o ülke kumaş dokuduğu makineleri yapmak imkanına kavuştuğu nispette sanayileşiyor demektir. Batı’da endüstri devrimi diye tanımlanan olaylar, üretim aracı yapımında kaydedilen ilerlemeler ile başlamıştır. (...) Yatırım malları üretiminin gelişebilmesi için ekonominin olgunlaşma çabası içinde olması ve yatırım hacminin belli bir seviyenin üstüne çıkması gere-

14 Hirschman, ‘az gelişmiş’ ekonomilerde üretim sektörleri arasındaki bağlantıların zayıf olmasının tipik bir özellik olduğunu söyler (Hirschman, 1988: 109).

kir. Yatırım malları sanayinin kurulması maddi ve gayri maddi sermaye bakımından çok güçlü kaynaklara dayanmayı gerektirmektedir (Şenol, 1967).

Gerçekten de 1970'lerin birikim koşulları bu ihtiyaçları sağlamaktan uzaktır. Üretim aracı üretiminin ithal ara malı ve sermaye malına dayanması da birikim ve bu alandaki üretime bağlı olarak ithalat gereğini arttırmıştır.

2.3.2 İmalat Sanayinin Üretim Yapısı

Girdi-çıkıtı tablolarına dayanan imalat sanayi üretimi analizlerinin sonuçları üzerinden bu geçişi daha yakından incelediğimizde, üretim aracı üretimine doğru evrilen imalat sanayinde ithal girdi oranının giderek yükseldiğini söyleyebiliriz. TİSSİ Raporu'ndaki (DPT, 1977) verilerden hareketle, 1965-75 arasında alt sektörlerdeki değişime bakıldığında, 1965'te imalat sanayi katma değerinin yaratılmasında üç sektörün önde geldiği görülmektedir: Tüketim malları grubunda sayılan gıda ve içki, dokuma ve giyim, tütün işleme. Bu durumda 1965'de üretimin tüketim malları üretimine dayalı olduğu söylenebilir. 1975'teki veriler ise bu üç sektörün paylarının azaldığını ortaya koymaktadır.¹⁵ Buna karşılık, kimya, taşıt araçları, makine gibi sanayi üretimine girdi de üreten ve üretim araçları sektörleri arasında sayabileceğimiz alt sektörlerde ise yüzde 50 ile yüzde 100 arasında artış kaydedilmiştir.

Sevil Korum (1977), üretimin bileşiminin değişmesiyle ithal gereğinin de değiştiğini ortaya koymaktadır. Korum'un oluşturduğu tabloda, tüketim malları üretiminin toplam imalat sanayi üretimindeki payının giderek düştüğü, buna karşılık üretim araçları üretiminin yükseldiği görülmektedir. 1963-73 arasında tüketim malları üretiminin yapıldığı sektörün payı toplam imalat içinde yüzde 54'ten yüzde 42'ye gerilemiştir. Buna karşılık üretim aracı üretimi yapan sektörün payının yüzde 31.6'dan, yüzde 39'a yükseldiği görülmektedir (Korum, 1977: 15). Bu rakamlar, tüketim malı üretiminden, üretim aracı üretimine doğru bir yönelim olduğunu ortaya koymaktadır.

Korum'un üretim sektörlerinde ithal girdi payında kaydedilen değişimi incelediği tabloya göre, ara malı ve yatırım mallarından oluşan üretim araçlarının bileşiminde ithalat payı yükselirken, tüketim mallarında azalmıştır.¹⁶ Üretim aracı üretilen sektörde ithal girdi ihtiyacının yüzde 51 olması, kullanılan girdilerin yarısının ithal edildiğini göstermektedir (Korum, 1977: 12).

Yakup Kepenek'in çalışmasına bakıldığında (1977), üretim araçları üretimi ya-

¹⁵ Gıda ve içki yüzde 21.7, dokuma ve giyim yüzde 17.4, tütün işleme 9.4'lük paylara sahiptir. Buna göre, 1965'te tüketim malları üretiminde üç büyük alt sektör imalat katma değerinin yüzde 49.5'ini, yani yaklaşık yarısını üretmektedir. 1975'e gelindiğinde gıda ve içki sektörünün katma değerdeki payı yüzde 14.5'e gerilemiştir. Dokuma ve giyim payı da giderek azalmış, yüzde 16 olmuştur. Tütün işleme ise yüzde 8.5'e gerilemiştir. Bu üç sektörün toplam payı yüzde 39'a düşmüştür (DPT, 1977: 35).

¹⁶ Toplam olarak üretim araçlarında ithal girdi payı 1968-73 arasında yüzde 44.65 artmıştır. Ara malı üretiminde ithal girdi payı yüzde 40 yükselmiştir. Yatırım malı üretimi açısından bu artış yüzde 49'a çıkmıştır. Tüketim araçlarında ithal payı ise yüzde 25 azalmıştır (Korum, 1977: 12).

pılan başlıca sektörlerde ithalat-üretim oranı yüzde 50 dolayındadır.¹⁷ Kepenek bir başka çalışmasında imalat sanayinde üretimi sürdürmek için ithalat yapmak zorunda kalan sektörlerin imalat sanayi katma değeri içindeki paylarının 1976’da yüzde 51’den fazla olduğuna dikkat çekmektedir (Tekeli vd., 1981: 2). Bu oranın 1950’de yalnızca yüzde 19 civarında olması, sanayileşmenin 25 yılda artan ithalat gereksinimini sergilemektedir.

1979 krizini anlamamız açısından bu dönemi tanımlayacak en önemli sonuç, tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine doğru evrilen sanayi üretiminde ithal girdi gereksiniminin yükselmiş olmasıdır. Sonuç olarak, 1965-75 arasında üretimin tüketim malları üretimine dayandığı söylenebilir. Ancak 1975’e gelindiğinde gıda ve içki gibi temel tüketim malı üretimi yapılan sektörlerde gerileme görülmektedir. Diğer yandan, kimya, taşıt araçları, makine gibi üretim aracı üretiminin yapıldığı sektörlerde kaydedilen üretim artışının yüzde 50 ile yüzde 100 arasında olması dikkat çekicidir. Yani krizi tetikleyen, sermaye birikiminde alınan yolun bizzat kendisi olmuştur. Birikimin gelişimi geç kapitalistleşmeye ilişkin mekanizma ile birleşince ithal girdi kullanılan pek çok sektörde üretimin durma noktasına geldiği göze çarpmaktadır. Bir yandan üretimin niteliğinin taşıdığı sınırlar, diğer yandan işçi sınıfı mücadelesinin keskinleşmiş olması -özellikle 1977’de ivmelenen grevlerle birlikte düşünüldüğünde- toplumsal yeniden-üretim büyük bir krizle karşı karşıya olduğunu gözler önüne sermektedir.

2.3.3 Sosyo-Ekonomik Koşullar ve Artan Sınıfsal Mücadele

Kriz sosyo-ekonomik boyutları ile beraber düşünüldüğünde, 1960’lardan itibaren giderek büyüyen işçi sınıfı mücadelesinin krizin derinleşmesinde önemli bir bileşen olarak belirdiği söylenebilir. 1970’lerde işçi sınıfının, bir yanda sendikal haklar, toplu sözleşme ve grev hakkı gibi hukuksal-sosyal alanlarda, diğer yanda iş bırakma, işyeri işgali, kitlesel mitingler, grev ve lokavtlar gibi eylemlerle mücadele verdiği görülmektedir. Özellikle 1970’lerin ikinci yarısında grevlerin önemli bir mücadele aracı haline geldiği açıktır; büyük çoğunluğunu DİSK’in örgütlediği, her yıl on binlerce işçinin katılımıyla gerçekleşen onlarca grevin üretimi aylarca kesintiye uğrattığı olmuştur. Grevler 1970’lerin sonlarına doğru artan işçi katılımıyla kitlesellik kazanmış ve giderek daha uzun zamana yayılmıştır. Burjuvazi 1970’ler boyunca grevlerin ve iş bırakmaların önlenmesini, çalışma saatlerinin yükseltilmesini ve ücretlerin düşürülmesini talep etmiş ve işçilerin elde ettiği sosyal hakların geri alınması için büyük çaba sarfetmiştir.

... grevler yüzünden yitirilen işgünlerinin göreceli ağırlığı 1977-80 yıllarında, 1973-76 yıllarıyla karşılaştırılırsa iki buçuk misli artmıştı. Dolayısıyla büyük sermaye çevreleri ‘bu başıboş gidişe dur denilmesi’nin, sendikaların di-

17 İthalat-üretim oranı en yüksek sektörlerin üretim araçları üretimi yapılan sektörler arasında sayabileceğimiz makine (yüzde 80), kimya (yüzde 51), petrol ürünleri (yüzde 50) olduğu görülmektedir. Elektrik makineleri üretimi yüzde 47 oranında, temel metaller sektörü de yüzde 25’e ulaşan bir oranda ithalat içermektedir (Kepenek, 1977: 93-94).

siplin altına alınmasının, sermaye için gerekli güven ortamının yaratılmasının çağrılarını 1979 yılından itibaren açıkça yapmaya başlamışlardı (Boratav, 2003: 147).

Sonuç olarak içe yönelik birikim sürecinin bütün olanakları kullanılmış ve birikim açısından yeni bir aşamaya geçilmesi sermayenin belli kesimleri açısından bir zorunluluk halini almıştır. Büyük sermaye grupları için temel ihtiyaç üretim ölçeğini büyütürken, emek üretkenliğini arttırarak uluslararası rekabete girebilmektir. Ancak bu dönüşümün toplumsal, kurumsal ve finansal koşulları hazır değildir. Öncelikle sermaye donanımı yetersizdir, sermayenin belirli bir yoğunlaşma ve merkezleşme düzeyine eriştiği görülmekteyse de, bunun uluslararası rekabet için yeterli bir düzey olduğu söylenemez. Üstelik bu dönüşümü gerçekleştirmek için ihtiyaç duyulan para-sermaye kaynakları da yetersizdir. Bunun yanında, devlet, yasalar ve kurumlar içe yönelik birikimi sürdürmeye yönelik yapılanmıştır. Dışa yönelik birikim aşamasına geçebilmek için sermaye donanımının arttırılmasının yanında, devletle birlikte bütün yapıların da dönüştürülmesi gerekmektedir.

İşçi sınıfı mücadelesinin, grevler yoluyla üretimde yarattığı kesintinin yanında, toplumsal muhalefetin bütünüyle birlikte düşünüldüğünde yeniden-yapılanmanın önünde ciddi bir engel olduğu söylenebilir. Sermaye örgütleri de söz konusu dönüşümün gerçekleştirilmesinde en büyük engelin toplumsal muhalefet ve işçi sınıfı olduğunu görmekte ve işçi sınıfının elde ettiği kazanımları geri alabilmek için uzun zamandır mücadele etmektedir. 1980 sonrası dönüşümün hayata geçirilmesi ve devamının getirilmesi 12 Eylül darbesiyle mümkün olmuştur.¹⁸

2.3.4 1979 Krizi ve Sermayenin Yeniden-Yapılanması

Bireysel sermayeler açısından temel sorun iç pazara yönelik tüketim malları üretiminin sınırlarına ulaşması idi. Bu sınır, talep, ölçek ve verimlilik sınırlılıkları biçiminde tarif edilebilir. Sorunu aşmaya yönelik çare olarak imalat sanayinde katma değeri yüksek olan üretim araçları üretimine bir geçiş yaşanmıştır. Ancak belirtildiği gibi, bu yönelim kaynak sıkıntısını da beraberinde getirmiştir. Bir yandan yeni üretim için gerekli koşulları oluşturmak için sermaye donanımının yetersizliği, diğer yandan artan ithal girdiyi karşılayacak döviz biçiminde para-sermayenin yetersizliği bu dönüşümün önündeki başlıca engeller olarak belirmiştir. Yurt dışından alınan kredilerin dağıtıcısı olarak devletin kaynak sıkıntısı çekmesi durumu daha da güçleştirmiştir. Bu sorunların üstesinden gelmek üzere, üretim ve bölüşüm ilişkilerinde düzenlemelere gidilmiştir.

24 Ocak 1980'de yürürlüğe konan ve '24 Ocak Kararları' olarak anılan kararlarla birlikte, krizin ardından toplumsal ve iktisadi alandaki dönüşümün ilk adımı

18 Boratav, hükümetin 24 Ocak kararlarını, sermayenin beklentileri doğrultusunda emek aleyhtarı biçimde uygulamasının araçlarından yoksun olduğunu, 12 Eylül'ün, kararların önündeki bu en büyük engeli kaldırdığını yazmaktadır. Kararların mimarı Turgut Özal, "12 Eylül olmazsa bu ekonomik programın neticelerini alamazdık" derken aslında bu gerçeği dile getirmektedir (2003:148).

atılmıştır.¹⁹ 24 Ocak kararlarıyla başlayan dönüşümün öne çıkan özelliği, içe yönelik birikim sürecinden dışa yönelik birikim sürecine dönüşümü sağlamaya yönelik düzenlemeleri içermesidir. Bu dönüşüm, bir yandan ihracatı arttırmaya, finansal liberalizasyonu sağlamaya ve sermaye donanımını güçlendirmeye yönelik politikaları getirirken, diğer yandan -özellikle 1980 darbesi ile birlikte düşünüldüğünde- işçi sınıfı mücadelesine büyük bir darbe vurmuştur. Kurumsal yapılar ve devlet de bu dönüşümü gerçekleştirmek üzere yeniden-yapılanmaktadır.

Bu dönüşüme dair talepler, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren büyük sermaye grupları ve bu grupların örgütleri tarafından sıkça dillendirilmektedir. Koç Holding 1978 faaliyet raporunda içe yönelik kalkınmanın terkedilerek, ekonominin dışa açılması gerektiğine değinilmiştir. Raporda devletin üretim ve pazarlama faaliyetlerini üstlenmemesi gerektiği, görevinin altyapı tesislerini kurmak, piyasa kurallarının işlemlerini kolaylaştırmak olduğu belirtilmiştir. Döviz darboğazından kurtulmak için kısa vadede sanayinin tam kapasite çalışması, uzun vadede ihracat artırıcı sanayi yapısının kurulması gerekmektedir (Bizden Haberler, 1979).

TÜSİAD'ın 1978'in başlarında Türkiye ekonomisi üzerine değerlendirmeleri de benzer talepleri içermektedir. Değerlendirmede ilk olarak 1960'ların altyapısının 1978'lerin sanayiini kaldıramaz hale geldiği, özellikle enerji, haberleşme ve ulaşım sistemleri ile kuruluş yeri sorunlarının büyük ve ciddi projelerin geliştirilmesini güçleştirdiği söylenmektedir (TÜSİAD, 1978:1). Bir diğer husus finans kurumlarının düzenlenmesine yöneliktir. Değerlendirmede, mali aracı kuruluşların büyük projelerin finansmanına katkıda bulunacak nicelik ve nitelikte faaliyet göstermediğinden şikayet edilmektedir (TÜSİAD, 1978:2).

Dolayısıyla ülke içinde belirli donanıma ulaşan sermaye kesimleri açısından yeni bir birikim aşamasına geçilmesi ihtiyacı doğmuştur. Ancak bu dönüşümü sağlayacak sermaye donanımının yetersiz olması, uluslararası sermayeyle yeni bir ilişkiyi zorunlu hale getirmiştir.

Türkiye'de sermaye birikiminin 1980'lerde karşılaştığı temel problem, ulaşılan birikim düzeyi yeni bir aşamayı zorunlu kılarken, bu yeni aşamaya geçecek sermaye donanımının yetersiz olmasıdır. Sorun geçen süre içinde sermaye birikiminin olmaması değil, kısa sürede gerçekleşen birikimin bir diğer aşama [olan] daha yoğun katma-değer ya da artı-değer yaratacak sermaye yoğun alanlara geçmesi için yetersiz kalmasıdır (...) Bu anlamda ihracat yönelimli gelişme, yetersiz birikim, ama özellikle de emeğin birim zamanda yaratacağı değer uluslararası düzeyden düşük olması ile ilintilidir. Sermayenin verimliliğini arttırması için daha fazla sermayeye ve daha fazla sermaye gereksini-

19 24 Ocak 1980'de uygulamaya konan IMF destekli makro ekonomik istikrar programıyla sadece enflasyonu düşürerek ve ödemeler dengesindeki açığı azaltarak ekonomiyi istikrara kavuşturmak değil, aynı zamanda Türkiye ekonomisinde yapısal dönüşümleri gerçekleştirmek hedefleniyordu. Üç senelik IMF stand-by kredileriyle desteklenen istikrar programı, ticaret kısıtlamalarının sınırlanmasını, ihracat sektörlerine öncelik verilmesini, TL'nin devalüe edilmesini, Merkez Bankası kredilerine denetim getirilmesini, faizlerin yükseltilmesini, yabancı yatırımlara daha sıcak yaklaşılmasını içeriyordu (Şen, 1998: 2).

mi için üretim sürecinde kontrol ettiği emeğe yönelik stratejileri değiştirmiştir. Oysa emeğin verimliliğini arttıracak sermaye yatırımları için daha sermaye yoğun yatırımlara ihtiyaç duyulmaktadır (Ercan, 2004: 20).

1970'ler boyunca işçi sınıfının örgütlü gücünün büyümesiyle birlikte, toplu sözleşme, grev ve iş bırakmalarla yürüyen mücadele de burjuvazi açısından açık bir tehlike olarak görülmeye başlanmıştır. TÜSİAD'ın 1979 raporunda Türkiye'nin iktisadi sorunları sıralanırken, özellikle bu sorun vurgulanmaktadır: "İşçi ücretlerindeki artıştan çok iş barışının bozulmasından kaynaklanan nedenler, istihdam artışını caydırıcı, üretim artışını sınırlayıcı etken olarak ortaya çıkmıştır" (TÜSİAD, 1979c: 4).

12 Eylül gününe gelindiğinde on binlerce işçinin grevde olduğu görülmektedir. Grevler, tüm grevleri yasaklayan 14 Eylül tarihli Milli Güvenlik Konseyi bildirisıyla sona ermiştir. Askeri yönetiminin bütün grevleri durdurması elbette ki burjuvaziye bir rahatlama sağlamıştır.

Bu süreçte, sermaye grupları arasında keskinleşen çelişkiler de doğrudan açığa çıkmıştır. Sermayenin belirli bir donanımına ulaşmış kesimleri dışa açılmayı, sermaye kaynaklarının güçlendirilmesini talep etmektedir. Bu talepler yer yer diğer kesimlerin çıkarlarıyla çatışmaktadır. Sonuç olarak kriz sonrasında hayata geçen düzenlemelerin büyük sermayenin beklentileri doğrultusunda şekillendiği söylenebilir. Devlet sermaye-içi çelişkilerde genel olarak büyük sermaye gruplarından yana tavır koymuştur. Bir yandan işçi sınıfı tehdit olmaktan çıkarılarak toplumsal muhalefet baskılanmış, diğer yandan küçük ve verimsiz sermayeler elenirken, ranta dayalı sermayelere kısıtlamalar getirilmiş²⁰ ve belirli donanımına ulaşan sermayelere uluslararası sermayeyle girişilecek daha köklü ilişkilerin olanakları yaratılmıştır. Bu süreçte en önemli ihtiyaç olan para-sermaye donanımını güçlendirmeye yönelik düzenlemelerin de gündeme geldiği görülmektedir.

Sonuç olarak, 1980 sonrasındaki dönüşümü gerçekleştirmek için yeniden yapılanmanın başlıca iki eksende yürüdüğü söylenebilir. Bu süreçler, sermaye-emek ilişkisinin yeniden yapılanması ve sermaye kesimleri arasındaki ilişkilerin yeniden yapılanmasıdır. Devlet de, bu yapısal dönüşümleri gerçekleştirmek üzere yeniden yapılanmaktadır.

Sermaye-emek ilişkilerinin yeniden yapılanması temel olarak artık-değerin üretilme ve el-konulma koşullarının değiştirilmesini, yeniden -sermaye lehine- örgütlenmesini içerir. Askeri rejim, 24 Ocak kararlarıyla başlayan politikaları sermayenin taleplerini karşılayacak biçimde sürdürmüştür.²¹ Sermayenin kendi içindeki ye-

20 Yapısal dönüşümü gerçekleştirmeye yönelik politikaların devamında, bir grup sermayeyi korumak ve desteklemek üzere, bazı önemli tesislerin KİT'lerce satın alınmasına, iflasın eşliğine gelmiş büyük kuruluşlara kamu bankalarından kredi sağlanmasına ve Merkez Bankası'nda krizdeki firmalar için bir fon oluşturularak, 'zararın toplumsallaştırılmasına' da gidilmiştir. KİT'lerce gerçekleştirilen satın almalara örnek olarak, Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nca satın alınan süt fabrikaları gösterilebilir.

21 Sendikalar faaliyetlerin askıya alınması; DİSK yöneticilerinin yargılanması; grev yasağı; ücret belirlenmesinin toplu sözleşme düzeninden Yüksek Hakem Kurulu'na (YHK) kaydırılması gibi uygulamalar ve bunların hukuksal, toplumsal karşılıkları, sermayenin emek üzerindeki gerçek tahakkümünü ortaya koyar.

niden yapılanma ise, artık-değerin paylaşımını yeniden organize eder. Bu süreçte atıl sermayelerin tasfiye edilmesi, ya da zayıf sermayelere daha güçlü olanlarca el konulması gerçekleşir.

Artık-değerin bölüşümüne yönelik düzenlemeler, 1980’ler boyunca burjuvazinin kendi içinde artan/farklılaşan çatışmalarda, özellikle finansal alanda gözlenmiştir. 1970’lerin sonlarından itibaren para-sermaye ihtiyacının karşılanması için bireysel sermayeler açısından banka sahibi olmak temel belirleyen haline gelmiştir. Sermayeler arası ilişkide önemli bir sonuç, sermayenin merkezileşmesinin artmasıdır. Sanayi sermayesinin içinde zayıf kalan, yeni koşullara ayak uyduramayanlar elenmektedir. Bu, büyük ve güçlü sermayelerin, krizle baş edemeyen, ayakta duramayan sermayeleri ele geçirmesiyle en görünür biçimini almaktadır.²² Sermayenin merkezileşmesi, aynı zamanda yeni birikim sürecinde gerekli olan donanımı sağlamaya da hizmet etmekte, üretkenliği arttırmaktadır. Bu eğilim vergiden bağışıklık, kredi olanakları, banka sermayelerinin arttırılması koşulunun getirilmesi, banka birleşmelerinin teşvik edilmesi gibi devletin doğrudan politikaları ya da dolaylı uygulamalarıyla da desteklenmektedir. Bu çerçevede kurumlar vergisinin azaltılması, birleşecek firmalara uzun vadeli, düşük faizli krediler verilmesi gibi uygulamalar da hayata geçirilmiştir. 1980 sonrası uygulanan politikalarla sermayenin merkezileşmesinin daha çok para-sermaye üzerinden gerçekleştiği söylenebilir. Bu dönüşüm sürecinde uygulanan politikalarından biri de, yeni birikim sürecine geçişte sermaye donanımını arttırmaya yöneliktir.²³ Sermayenin merkezileşmesini hızlandıran bu uygulama, bankaların yeni yükümlülüklerinde görülmektedir. Para ve Kredi Kurulu, yeni banka kurulması, mevcut bankalarda öngörülen değişiklikler ve yabancı bankaların şube açmaları için gerekli ön koşulları açıklamıştır. Bu koşullar, özellikle sermaye arttırımına yönelik gerekliliklerdir. Yeni birikim sürecine geçişte para-sermaye donanımını arttırmaya yönelik uygulamalardan biri de, bankaların ‘dışa açılmasını’ yani uluslararası para-sermayeyle daha üst düzeyde eklemlenmesini, dış ülkelerde faaliyet göstermesini sağlamaya yöneliktir. Bu dönemde uluslararasılaşma hız kazanırken, uluslararası sermaye de içselleştirilmeye çalışılmıştır. 1980’ler aynı zamanda ticari sermayenin uluslararasılaştığı bir dönem olarak da karşımıza çıkmaktadır. Uluslararasılaşma, Anadolu’daki orta ölçekli sermayeler açısından da önemli hale gelmiştir.

22 Bu dönemde, Eczacıbaşı Yatırım Holding gibi kuruluşlar, gazete ilanlarıyla firma arayışına girmişler; öte yandan iflasın eşliğine gelen firmalar da, ilanlarla sermayelerini satışa çıkarmışlardır.

23 TÜSİAD’ın 1979’un başlarında hükümetin hazırladığı yeni vergi yasası tasarısına itirazının, büyük sanayi sermayesinin ölçek büyütme ve dışa yönelik üretime geçme beklentilerinin bir uzantısı olduğu söylenebilir. Derneğe göre tasarı, holding biçiminde örgütlenmiş, büyük yatırımlara girişebilecek sermaye ve finans kurumlarının yükünü çok fazla arttırmaktadır. “Vergi yasaları ekonomik güçlerin dağılmasını, parçalanmasını önlemeli, birleşmeyi ve kurumlaşmayı teşvik etmelidir. Gelişen ekonomilerde dünya fiyatları ve teknolojisyle rekabet edebilir üretimi ekonomik büyüklükteki kuruluşlar gerçekleştirebilir” (TÜSİAD, 1979b: 18).

2.4 2001 Krizi

2.4.1 Krize Uzanan Süreç

1980'ler ve 1990'lar boyunca hayata geçirilen dönüşüm ve yeniden-yapılanmanın 1979 krizine yol açan sorunların giderilmesine yönelik olduğu söylenebilir. Ticari ve finansal liberalizasyon bu dönemde iki temel politika olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu politikalar, dışa yönelik üretime geçme ihtiyacı çerçevesinde şekillenmektedir. Bir yandan meta hareketlerine serbesti getirilir ve ihracat teşvikleri uygulanırken, diğer yandan birikim sürecinde en temel kısıtlardan biri olan para-sermaye donanımını güçlendirmeye yönelik bir yapılanma gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla yirmi yıllık süreci, birikimde yeni bir aşamaya geçilmesinin altyapısının oluşturulduğu bir dönem olarak nitelemek olanaklıdır.

Bu dönemde ihracatın reel devalüasyonlar ve teşviklerle desteklendiğini, bu desteğin dış ticaret sermaye şirketleri adı altında kurumsal bir örgütlenme ile sürdürüldüğünü, ithalatın miktar kısıtlamalarından arındırılarak, zamanla ithalatta tam serbestliğe geçildiğini görüyoruz. Ancak 1980'lerin hemen ardından dışa açılmanın ve ihracat için üretimin ancak belirli ölçülerde gerçekleştiği söylenebilir. Bu nedenle Türkiye'nin 1980'den sonra dışa açıldığını ileri süren tezleri bir daha düşünmek gerekiyor. Dışa açılma süreci uzun bir döneme yayılmış, sürtünmeli, çatışmalı bir süreç olarak yaşanmıştır. İhracatın bileşimine bakıldığında, imalat sanayi ihracatında bir büyüme kaydedildiği doğrudur. İhracat 1980-89 arasında yüzde 17,8 artmış, bu artışa en büyük katkı sanayi malları ihracatından (yüzde 27,9) gelmiştir. (Temel vd.,: 62). Bununla birlikte, yatırımların milli gelir içindeki payı giderek gerilemiştir.²⁴ İhracat artışı, üretim kapasitesindeki artıştan değil, 1980 öncesinden devralınan sanayi kapasitesinin etkin kullanılmasıyla gerçekleşmiştir (Yentürk, 2003b: 35). İhracatta kaydedilen büyümenin, ithalat artışıyla paralel yürüdüğünü de vurgulamak gerekir. Bunun nedeni, ihracata yönelik üretim yapılan sektörlerde yüksek oranda ithal girdi kullanılmasıdır.²⁵

1980'lerin sonunda yaşanan finansal liberalizasyon sürecinde ise bir yandan birikim sürecinde ortaya çıkan para-sermaye ihtiyacı karşılanırken, diğer yandan uluslararası para-sermaye için akacak kazançlı bir kanal oluşturulmuştur. Faiz oranlarının serbest bırakılarak bir dönem boyunca yüksek tutulmasının ülke içinde 'değerlenmeyen' tasarrufları toplamayı hedeflediği söylenebilir. Tasarrufların para-sermaye olarak sisteme çekilmesi bu sermayenin belli ellerde birikmesine yol açmış ve bankerler olayında yaşandığı gibi kısa zamanda bir felaketle sonlanmıştı. Bundan bir felaket olarak söz etmemizin sebebi, genellikle orta sınıfın elinde biriken, emeklilik ikramiyesi gibi gelecek sigortası olan paraların, yüksek faizlerin cazibesi karşısında bankerlere kaptırılmış olmasından kaynaklanmaktadır.

24 İmalat sanayi sabit yatırımları 1970'ler boyunca cari fiyatlarla GSMH'nin yüzde 40'ları üzerinde seyrederek 1975'te yüzde 43.3 seviyesine ulaşmışken, 1980'ler boyunca sürekli düşüş kaydederek 1989'da yüzde 20 seviyesine gerilemiştir (DPT, 1996: 22).

25 Örneğin 1979 yılından 1996 yılına geldiğinde ihracatın ithalata bağımlılığının yüzde 88.7 yükseldiği görülmektedir. 1979 ve 1996 yıllarında gerçekleşen ihracatın neden olduğu ithalat gereğinde yüzde 115 artış kaydedilmiştir (Yentürk, 2003a).

Faizlerin serbest bırakılmasının bir amacı da, spekülâtif yollarla değerlenme arayışında olan uluslararası para-sermayeyi ülke içine çekmektir. 1970'lerin başından itibaren erken kapitalistleşen ülkelerde kâr hadlerinin düşmesiyle birlikte, üretken yatırımlar kârlı olmaktan çıkmıştır. Üretken yatırımlarda yaşanan gerileme sonunda sermaye, genellikle para-sermaye olarak değerlendirilmeye yönelmiştir. Bu sürecin Türkiye ve benzeri geç kapitalistleşen ülkelere yansıması, bir dizi dönüşümle birlikte, sermayenin uluslararası ölçekte hareketini kolaylaştıracak kurumsal düzenlemelerin ve ekonomi politikalarının hayata geçirilmesi olmuştur. Dolayısıyla sermayenin para-sermaye biçiminde açığa çıkması ve değerlendirilmesi, finansal kurumları yeniden yapılandırırken, bu kurumları dünya ölçeğinde daha da bütünleştirmiştir. Bu bağlamda finansal liberalizasyon çerçevesinde gerçekleştirilen dönüşümün bir yanını da uluslararası sermaye ile girilen ilişki belirlemektedir. Sonuç olarak, Türkiye'de hayata geçirilen yapısal değişiklik ve düzenlemeleri, hem ülke içi birikim sürecinin yeniden yapılandırılması, hem de yeniden yapılandırılan uluslararası sermaye birikimiyle eklemlenmenin gereği olarak görmek mümkündür. Bu çerçevede ilk girişim, 24 Ocak Kararları bünyesinde TL'yi neredeyse yüzde 50 değer kaybına uğratan devalüasyon kararıdır. Ayrıca kredi ve mevduat faizlerinin serbest bırakılması öngörülmektedir. İzleyen dönemde faizler serbest bırakılmıştır.

Sermaye donanımını güçlendirmeye yönelik uygulamalardan birisi, bankalara sermaye artırımını yükümlülüklerinin getirilmesidir. Bu uygulama, büyük ve küçük ölçekli bankalar arasındaki çatışma ekseninde değerlendirilebilir. Büyük sermaye gruplarının elindeki bankalar için sermayelerini güçlendirmeye yarayan bu karar aynı zamanda küçük bankaların tasfiyesi anlamına gelmektedir.²⁶ Büyük ve küçük ölçekli bankalar arasında yaşanan çatışma bankaların el değiştirmesinde en görünür biçimini almıştır. Finansal sistemin yapılandırılmasına yönelik olarak bir yandan yasal mevzuat değiştirilir, bankaların sermaye arttırımı, banka birleşmeleri teşvik edilir ve zayıf bankaların tasfiyesi hedeflenirken; diğer yandan kurumsal yapılar da oluşturulmuştur: Tasarruf Mevduat Sigorta Fonu, İnterbank -bankalar arası para piyasası-, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası kurulmuş ve açık piyasa işlemlerine başlanmıştır.

1980'lerin sonlarından 1990'lara evrilen süreçte Türk parasının konvertibilitete kazanması önemli bir aşama olarak belirlemektedir. Bu kararlar ülke içi sermaye gruplarının uluslararası finans sermayeyle daha dolaysız ve derin ilişkiye girmesine olanak sağlamıştır. Uluslararası para-sermayenin ülke içine akışını hedefleyen bir uygulama da, yabancı bankaların şube açmalarının kolaylaştırılmasıdır. Bu karar para-sermaye ihtiyacından kaynaklandığı kadar, uluslararası sermayenin -özellikle

26 Şu iki alıntı oldukça çarpıcıdır: Sermaye Kurulu Başkanı İ. Türk, "Bankalarımızın sermayelerinin artırılmasına, birleşmelerinin kolaylaştırılmasına, büyük meblağlı teminat mektuplarının bankalarımız arasında paylaştırılmasına önem verilmeli" demektedir. Mart 1982'de İzmir'de toplanan Bankalararası 13. toplantıda, küçük ölçekli sekiz banka, bu kararların büyük sermayenin işine geldiğini tartışmak üzere, gizli bir rapor sunmuştur: "Dört bankanın oluşturduğu fiili oligopolün resmîleştirilmesi ve desteklenmesi isteniyorsa bunun küçük bankaların piyasadan silinmesi gibi çok ağır bir bedeli olacaktır ... Bankalara konulan ek yükümlülüklerle eldeleştirme sürecinin hızlanması istenmiştir" (aktaran Sönmez, 1982: 123-24).

geç kapitalistleşen ülkelerde- değerlenme arayışlarının bir sonucu olarak da görülebilir. Uluslararası finans sermayeyle girilen ilişkinin bir örneği de, sermaye gruplarının yabancı sermayeli bankalarla ortaklık kurmasında görülmektedir.

1990'larda ise, 1980'lerde oluşturulmaya başlanan finansal altyapının güçlendirilmeye çalışıldığı söylenebilir: Bankaların mevduatları genişlemiş, merkezileşme ve yoğunlaşma yükselmiş, banka ve şube sayısı artmış, yeni finansal araçlar kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde de sermaye grupları arasındaki artık-değeri paylaşmaya yönelik mücadele, krediler, banka kurma ve el değiştirmeler üzerinden devam etmiştir. Yüksek tutulan faizler bir yandan banka kurmayı çok kârlı hale getirirken, diğer yandan sistemin kırılma eğilimini arttırmıştır. 1990'lar boyunca bankaların geleneksel işlevleri olan mevduatları krediye çevirme rolünden uzaklaştığı da görülmektedir.²⁷ Bankaların bu dönemde değişen bir niteliği de, yabancı para cinsinden yükümlülüklerinin toplam yükümlülükler içindeki payının yükselmesidir.²⁸ Bu değişim elbette 1989'da sermaye hesabının serbestleştirilmesinin yabancı sermaye girişini kolaylaştırmasının bir sonucudur. Bu çelişkilerin keskinleşmesiyle 1994 krizi yaşanmış; krizin ardından üç banka ve birkaç finans kurumu tasfiye olurken, kamu bankaları özelleştirilip el değiştirmeler hızlanmıştır. 1989'dan itibaren değerli tutulan TL, krizin ardından yüzde 50 değer kaybetmiştir.

1980'lerin sonlarından krize uzanan dönemde kamu sektörü borçlanma gereğinin (KKBG) sürekli arttığı görülmektedir. Bu artışın yanında iç borçların GSMH'ya oranı da giderek büyümüştür. Yıllara göre baktığımızda 1990'da KKBG'nin GSMH'ya oranı yüzde 8'dir. 1993'te ise yüzde 12'ye çıkmıştır (Celasun, 1998: 29). İç borç stoğunun GSMH'ya oranı 1990'da yüzde 6.2 iken, 1993'te yüzde 12'ye ulaşmıştır (Karabulut, 2002: 125).

Bir yandan iç borçların şişmesi, diğer yandan sermaye girişlerinde kaydedilen muazzam artış ve giren sermayenin spekülasyon kazançları dayalı olması nedeniyle bu yapı artık sürdürülemez bir noktada krizle sonuçlanmıştır. Krizin ardından 5 Nisan istikrar programı yürürlüğe konmuş ve IMF ile stand-by anlaşması imzalanmıştır.

1980'den itibaren uygulamaya konulan yapısal reformlar, 1999'da Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu'nun (BDDK) kurulmasıyla sürdürülmüştür. Böylece yeni bankaların kurulması güçleştirilirken, bankaların Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na (TMSF) devrine ilişkin düzenlemeler getirilmiştir. Yapısal reformların devamı, IMF'yle imzalanan stand-by anlaşmasıyla hız kazanmıştır. Anlaşmanın ardından 1 Ocak 2000'den itibaren, özelleştirmenin hızlandırılmasını, enflasyonu düşürmeye yönelik para ve kur politikasını ve yapısal reformları içeren enfla-

27 1990'da yüzde 84 civarında olan kredilerin mevduata oranı, 2000 yılında yüzde 51'lere gerilemiştir. Kredilerin GSMH'ya oranı yüzde 25'in altına inerek, 'gelişmekte olan piyasalar' içinde en düşük seviyeyi bulmuştur (Cansızlar, 2002: 13).

28 Bankaların yabancı yükümlülüklerinin toplam yükümlülüklerine oranı 1992'de yüzde 37 iken, 1994'te yüzde 47'ye ulaşmıştır. Yani yabancı yükümlülükler neredeyse toplam yükümlülüklerin yarısı kadardır (Karabulut, 2002: 125).

yonla mücadele programı uygulamaya konulmuştur. Program, bankacılık sektörü ve sosyal güvenlik alanlarındaki yapısal reformlarla desteklenmiştir.

Kısacası 1980 sonrası başlayan yeniden yapılanma süreci, 1990’lar boyunca devam etmiştir. Dünya pazarında rekabete giren büyük sermayenin para-sermaye ihtiyacı, bu dönemde özellikle bankalara kârlı olanaklar sağlanması biçiminde karşılık bulmuştur. Bu süreç bir yandan üretken sermayenin ve artık-değer yaratımının nesnel temelini hızla zayıflatmış, diğer yandan bankacılıktan elde edilen yüksek kârların sürdürülemez hale gelmesiyle 2000 krizine, ardında 2001 krizine uzanan sürecin zeminini hazırlamıştır.

Krizin ampirik koşullarının oluşmasında 2000 yılı başında uygulamaya konan istikrar programının etkisini göz ardı etmemek gerekir. Programın temel amacı, döviz kurunu nominal çıpa olarak kullanarak, enflasyonu düşürmek olarak açıklanmıştır. İstikrar programı, enflasyonun yüksek seviyelere çıkması ve kamu kesimi borçlanma gereğinin artmasıyla gerekçelendirilmiştir.²⁹ Kriz sonrasındaki değerlendirmelerde programın zorunluluğu ve gerekliliği tartışılmıştır; ancak IMF’yle yapılan anlaşmayı kapitalist dünyadaki yeni düzenlemeler çerçevesinde düşünmek anlamlı olacaktır. Türkiye gibi ülkeler, IMF ile yapılan anlaşmalarla, serbest piyasa koşullarını derinleştirmeye yönelik kurumsal ve yasal dönüşümleri gerçekleştirmekte; aynı zamanda ülke içi sermaye kesimlerinin uluslararasılaşmasını hızlandırdıkları gibi, uluslararası sermayeyi içselleştirmektedirler.

Sabit kur uygulaması döviz borçlarının maliyetini ucuzlattığı için, bankalar kısa vadeli döviz yükümlülüklerini yükseltmiş; daha uzun vadede TL kredi verme eğiliminde olmuşlardır. 2000 yılında tüketici kredilerinin dört katına çıkması, bankaların sabit faizli hazine kağıtlarına yönelmesi de likidite, döviz kuru, faiz kuru risklerini arttırmıştır (Cansızlar, 2002: 14). Bu uygulamalar kısa vadede yüksek kârlar getirirken, bir süre sonra tıkanarak, krize zemin yaratmıştır.

Bu dönemde, aynı zamanda, sermaye grupları arasındaki çatışmalar şiddetlenmiştir. Süreç, büyük sermaye gruplarının dünya kapitalizmiyle daha ileri bir bütünleşme arayışında olmaları, uluslararası sermayenin ve IMF’nin baskısı, ayrıca küçük ve orta ölçekli sermayelerin büyük sermayenin elindeki bankalara kaynak aktarımının sonlanmasını talep etmeleri arasındaki çelişkili ilişkilerle biçimlenmiştir. ‘Bankacılık krizleri’ ve banka sektörünün yeniden yapılandırılması, bankalar aracılığıyla olağanüstü bir kârlılığa ve kredi kanallarına erişimi bulunan sermayelerle, böyle bir olanağı bulunmayan sermayeler arasındaki çatışmayı da içermiştir. Süreç içinde ve krizler sonucunda zayıf sermayeler elenirken, bazı sermaye grupları daha da güçlenmiş, ancak yeniden yapılanmanın maliyeti gerçekte işçi sınıfına yüklenmiştir.

Sonuç olarak, 1980’lerden 2000’lere kadar ve 2000’ler boyunca yaşanan dönüşümün ardarda çıkan yasalar üzerinden, bir dizi yapısal reformla gerçekleştirildiği görülmektedir. 1980’lerde hayata geçen yapısal reformlar, içe yönelik birikim

29 Devlet iç borçlanma senetlerinin Ekim 1999’da ağırlıklı ortalama bileşik faiz oranı yüzde 106.3’e çıkmış ve kamu kesimi borçlanma gereğinin GSMH’ya oranı 1998-1999 arasında yüzde 9’dan yüzde 15.3’e yükselmiştir (Ongun, 2001: 3).

sürecine dair kurumları tasfiye edip, dışa yönelik birikim için gerekli kurumsal ve toplumsal altyapıyı oluştururken, 1990'ların sonlarından itibaren bu dönüşümün derinleştirildiği ve uluslararası sermayeyle ilişkileri güçlendiren yapısal reformların hayata geçirildiği görülmektedir. Ülke içindeki birikim sürecinin ihtiyaçlarına göre biçimlenen kurumsal ve yasal düzenlemeler, aynı zamanda kapitalizmin küresel ölçekte işleyişinin ve ülke içindeki belirli sermaye kesimleri açısından bu işleyişin bir parçası olma zorunluluğunun sonucudur. Bu düzenlemelerin uluslararası sermaye açısından taşıdığı anlam, yapısal reformların ve düzenlemelerin çerçevesinin IMF ve Dünya Bankası ile yapılan anlaşmalarla belirleniyor olmasında açıkça görülmektedir.

2.4.2 Makro Göstergelerle 2001 Krizi

2001 krizi, yüksek oranda para-sermayenin çok kısa bir sürede ülke dışına çıkışıyla başladı. Bir ayda, portföy yatırımları net 2.5 milyar dolarlık çıkış, (rezerv hariç) toplam sermaye hareketleri 2.7 milyar dolarlık çıkış gösteriyordu; net hata noksan kalemiyse 1.3 milyar dolarlık kayıt dışı çıkış veriyordu. Yani bir ay içinde 4 milyar dolarlık bir çıkış yaşanmıştı (Kazgan, 2005: 244).

2001 krizinin ortaya çıkmasında 2000'lerin başında yürürlüğe konan enflasyonu düşürme programının etkisi olduğunu belirtmiştik. Programın sürdürülemezliğinin ilk sinyali aslında Kasım 2000'de dolara yönelik yaşanan spekülasyon hareketle görülmüştü. Bu tarihte ciddi bir likidite sıkıntısı yaşanmış ve interbank gecelik faiz oranları yüzde 870'leri bulmuştu. Para-sermayenin kaçışının finans sisteminde yarattığı kaos ve sarsıntı gecelik faizlerin bir anda fırlamasına neden olmakla kalmadı,³⁰ toplumsal yeniden-üretim bütünü alanlarını etkileyen bir krize dönüştü. Kriz esnasında Merkez Bankası resmi rezervleri sarsıcı bir biçimde azaldı. 2001 Şubat ayının ortalarında 27.6 milyar dolar olan rezervler, Şubat sonunda 18.8 milyar dolara geriledi. Sadece Şubat ayının 19-22'si arasındaki kayıp 5 milyar dolardı. Bu da sistemden çekilen paranın rezerv paraların yüzde 58'ine, yani onda altısına ulaştığı anlamına geliyordu (Keyder, 2003: 3).

2000 yılındaki makro ekonomik göstergelere bakıldığında, iç borç stoğunun oldukça büyüdüğü görülmektedir.³¹ Diğer yandan 1999'da yüzde 5 küçülen GSYİH'de, 2000 yılında yüzde 7.4'lük bir büyüme kaydedilmiştir. Bu yüksek büyüme hızı, yüksek bir dış ticaret açığı ile birlikte gerçekleşmiştir. Bunun temel nedeni, sanayi üretiminin ara malı ve sermaye malı biçiminde ithal üretim aracı girdisine bağımlı olmasıdır.³² Dolayısıyla 1970'lerden 2000'lere uzanan süreç boyunca üretimin ithal girdi bağımlılığının ve yüksek dış açıkların yapısal özellikler ola-

30 Bankalar arası faiz oranı yüzde 6200'lere kadar tırmanmıştı; piyasaya yapılan 5.36 milyar dolarlık müdahale de spekülasyon atağı durduramayınca, 21 Ocak'ta kur serbestçe dalgalanmaya bırakıldı (Karabulut, 2002: 136).

31 1990'larda iç borç stoğunun GSMH'ya oranı yüzde 13 düzeyinde iken, 1999'da yüzde 30'a yükselmiştir (Karabulut, 2002: 130).

32 2000 yılında ithalatın 54.5 milyar dolara, dış açığın da yaklaşık 27 milyar dolara ulaştığı kaydedilmiştir (Sönmez, 2004a: 7).

rak süregittiği söylenebilir. 2001’de yaşanan krizle birlikte birikim sürecinde yaşanan daralmanın sonucunda ithalat ve dış açık gerilemiştir.

2000 yılında kaydedilen göreceli büyümenin ardından, 2001’nin başlarında yaşanan gerileme dikkat çekici boyutlardadır. 2001’in ilk çeyreğinden itibaren negatif büyüme hızları kaydedilmiştir. 2001 krizi sonrasında üretimdeki daralmanın 2001’in birinci çeyreğindeki yüzde 1,3 seviyesinden, ikinci çeyrekte yüzde 8,5 seviyesine yükseldiği görülmektedir. GSMH 2001 yılında yüzde 9,4 azalmıştır. Mart ayında özel sektör imalat sanayi kapasite kullanım oranı bir önceki yıla göre yüzde 72’den yüzde 62’ye düşmüştür. Bu dönemde BDDK tarafından uygulanan üçlü denetim, kredi talebinde azalma ve Fona alınan bankaların kredilerinin sistem dışına çıkması yüzünden bankaların reel sektör firmalarına açtıkları kredi oranlarında ciddi daralmalar meydana gelmiştir (Ataman-Erdönmez, 2003: 39).

Krizin hemen ardından beklenen iyileşmenin gerçekleşmediği de makro ekonomik veriler üzerinden görülmektedir.³³ Krizin ardından imalat sanayinde kapasite kullanım oranı yüzde 70’e düşmüştür. Krizden tüm firmalar etkilenmekle birlikte mikro kuruluşlar ve küçük ölçekli işletmeler, büyük ölçekli işletmelerden daha önce ve daha derinden etkilenmiş; yılın ilk beş ayında kapanan firma sayısı neredeyse 53 bin olmuştur.³⁴ Resmi rakamlara göre işsiz sayısı 1.8 milyona ulaşmıştır (Kazgan, 2005: 247).

2.4.3 2001 Krizi Sonrası Sermayenin Yeniden-Yapılanması

Kriz sonrasında hızla yürürlüğe konan ‘Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’, toplumsal yeniden üretimin yeniden yapılandırılmasını ve ‘istikrar’ sağlanmasını hedeflemektedir.³⁵ Programda, enflasyonla mücadele, bankacılık sisteminin yeniden yapılandırılması, kamu finansman dengesinin güçlendirilmesi, enflasyonla uyumlu gelir politikasının sürdürülmesi ve bütün bunların ‘etkin’ ve ‘şeffaf’ bir biçimde gerçekleştirilmesini sağlayacak yapısal ve yasal altyapının oluşturulması hedeflenmiştir.

Programın temel bileşenlerinden biri bankacılık sektörünün yapılandırılmasına yöneliktir. BDDK tarafından Mayıs ayında “Bankacılık Sektörü Yeniden Yapılandırma Programı” uygulamaya konulmuştur. Program, kamu bankalarının yeniden

33 En derin çöküntü sabit sermaye yatırımlarında yüzde 41.5 ve yüzde 50.2’lik gerilemelerle 2001’in ikinci yarısında yaşanmıştır. Yatırımların 2002’nin ilk yarısında da ulusal ekonomide yaşandığı savlanan “krizden çıkış” sürecini hiç paylaşmadığı ve yüzde 26 ve yüzde 1 düzeyinde gerilemesini sürdürdüğü görülmektedir (Yeldan, 2002: 1).

34 Firmalar kriz sonrasında üretim maliyetlerini düşürmek amacıyla, üretimde kullandıkları ithal mallarını değiştirmişler, planladıkları sermaye yatırımlarını da büyük ölçüde kısmışlardır. Özel sektör sabit yatırımları, yıllık bazda 2001 yılının ilk çeyreğinde üçte bir oranında, 2001 yılı genelinde ise yüzde 30 oranında azalmıştır. Birçok firma özsermayesinin tamamını kaybetme riski ile karşı karşıya gelmiştir. Krizden en çok otomotiv, tüketici malları, gıda ve içecek, elektronik ve telekom, medya ve perakendecilik sektörlerinin etkilendiği görülmektedir (Ataman-Erdönmez, 2003: 39).

35 14 Nisan 2001’de uygulamaya konulan ve önceleri “ulusal program”, daha sonra da “güçlü ekonomiye geçiş programı” olarak tanımlanan yeni istikrar arayışlarının temel amacı kamuoyuna “...güven bunalımını ve istikrarsızlığı süratle ortadan kaldırmak ve ...bir daha geri dönülmeyecek şekilde kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapıyı oluşturmak” şeklinde duyurulmuştu. Programın hedeflerine göre “eski düzene dönmek artık gerçekten mümkün değil”di! (Yeldan, 2002: 2).

yapılandırılmasını, TMSF bünyesindeki bankalarla ilgili sorunların çözümlenmesini, krizden olumsuz yönde etkilenen özel bankaların sağlıklı bir yapıya kavuşturulmasını, bankacılık sektöründe denetimi ve etkinliği artıracak yasal ve kurumsal düzenlemeleri içermektedir.

Programın reel sektöre yönelik hedefleri ise daha çok ihracatı arttırmaya ve doğrudan yabancı yatırımları desteklemeye ilişkindir. Eximbank'ın kredi kaynaklarının artırılması, ihracatlar üzerinden alınan KDV ödemelerinin hızlandırılması, uluslararası tahkimle ilgili yasal düzenlemenin yapılması, ihracat işlemlerinde ve doğrudan yabancı yatırımlardaki bürokratik işlemlerin azaltılması öngörülmektedir.

Krizin ardından reel sektöre yönelik bir uygulama, "İstanbul Yaklaşımı" olarak da bilinen Finansal Yeniden Yapılandırma Programı'dır. Programın amacı, finansal sorun yaşayan ve yeniden yapılandırılması halinde ayakta durması mümkün olacak, katma değer yaratan firmaların borçlarının yeniden düzenlenmesidir. Haziran 2002'de uygulamaya konan programla, kurumsal yönetimin iyileştirilmesi, reel sektör firma bilançolarının uluslararası muhasebe standartları ile uyumlu hale getirilmesi, vergi düzenlemelerin yapılması, İcra ve İflas Kanunu'nda hem borçlu hem de alacaklı lehine düzenlemeler getirilmesi öngörülmektedir.³⁶

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı aynı zamanda bu yapılanmanın çalışan sınıflara getirdiği yükü ortaya koymaktadır. Yeniden yapılanmanın toplumsal boyutu, programın 'kamu sektöründeki aşırı istihdam politikası ve verimlilikle uyumlu olmayan maaş ve ücret artışları' maddesinde ifade bulan eğilim çerçevesinde, kamu sektöründe istihdamın azaltılması ve reel ücretlerin dondurulması biçiminde yansımaktadır. Krizin ardından iktisadi durgunluk koşullarında, iflaslar ve işten çıkarmalar sonucunda zaten yüksek olan işsizlik daha da artmış, reel ücretler daha da gerilemiştir. İşsizlik oranı 2001'de yüzde 6.9'dan yüzde 9.1'e yükselmiştir. Kamuya ait imalat sanayi işletmelerinde istihdam yüzde 7.7 oranında azalırken, özel işletmelerdeki istihdam kaybı yüzde 8.6 oranındadır. Asgari ücret, kamu çalışanlarının ücretleri ve memur maaşları reel olarak sırasıyla yüzde 14, yüzde 11 ve yüzde 4 oranında düşerken, özel sektörde ücretler yüzde 20 azalmıştır. Özel kesim çalışanlarının reel ücretleri 2001 yılında, 1993 yılındaki düzeyinin yüzde 25 altına gerilemiştir (Koyuncu ve Şenses, 2004: 22). Krizin çalışanlara etkisini incelemek amacıyla Murat Güvenç ve Tansı Şenyapılı'nın yaptıkları araştırmanın sonuçlarına göre;

[k]rizin emek pazarı üzerindeki etkisi, işsizlikte geçen süre açısından irdelendiğinde; genelde işsizlik deneyimini yaşayanların yaklaşık yarısının esnek/örgütsüz işler katmanında ve örgütlü/düzenli işler katmanının alt kademesinde yer aldığı görülmektedir. Bulgular, anılan katman ve kademenin kriz koşullarına direnemediğini göstermektedir. Diğer taraftan emek paza-

36 Aralık 2003 itibarıyla 208'i (32 grup) büyük ölçekli firma, 103'ü de küçük ölçekli firma olmak üzere toplam 311 firma Finansal Yeniden Yapılandırma Programı kapsamına alınmıştır. Kapsama alınan toplam borç tutarı 6,1 milyar dolardır. Kapsama alınan firmalardan büyük ölçekli 184 (24 grup) ve küçük ölçekli 72 firma olmak üzere toplam 256 firma ile Finansal Yeniden Yapılandırma Sözleşmesi (FYYS) bağitlanmıştır. Yeniden yapılandırılan borç tutarı 5,5 milyar dolardır. Bu çerçevede FYYP kapsamına alınan borçların yüzde 90'u yeniden yapılandırılmıştır (Ataman-Erdönmez, 2003:41).

rındaki konumunu koruyamayanların çoğunluğu, (%86.7) ayrıldığı işinde ücretli çalışıyordu. Bu grubun yaklaşık yarısı esnek/örgütsüz işler katmanında, yaklaşık dörtte biri ise örgütlü/düzenli işler katmanının alt kademesinde yer almaktadır. Bu grubun %97.9'u özel sektördeydi, %95.6'ı sendikasıız ve %50.9'u da sosyal güvenceden yoksundu (2003: 47).

Programla eş zamanlı olarak IMF yasaları olarak da adlandırılan 15 yasa yürürlüğe kondu. Bu yasalar, Bankalar Yasası'nda değişikliği, fonların tasfiyesini, Merkez Bankası Yasası'nı, Telekom'un özelleştirilmesini, Tütün, Şeker, Petrol ve Doğalgaz Yasalarını içeriyordu.

Krizin ardından en belirgin yeniden yapılandırmalardan birinin finans alanında gerçekleştirildiği söylenebilir. Uygulamaya konan 'Bankacılık Sektörü Yeniden Yapılandırma Programı' uyarınca bankaların finansal açıdan yeniden yapılandırılması hedefleniyordu. Bu süreçle birlikte kimi bankalar kapatıldı, kimileri başka bankalara devredildi, kimileri de uluslararası sermaye gruplarına satıldı. Sermaye arttırımına yönelik bir uygulama banka birleşmelerinin teşvik edilmesi ve desteklenmesinde yaşandı. Bu süreç, finansal alanda sermaye yoğunlaşmasını ve merkezileşmeyi arttırdığı gibi, uluslararası sermayeye de oldukça kârlı olanaklar sağlamış oldu.

Para-sermaye donanımını güçlendirmenin yanında, finans sektörünün etkinliğini arttırmaya ve sermaye birikimi açısından rasyonel bir işleyişe kavuşmasına yönelik düzenlemeler de hayata geçirildi. Denetim ve şeffaflık kriterlerinin getirilmesi, risk düzenlemeleri, muhasebe standartları, devir ve birleşmelere dair düzenlemeler bu çerçevede değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, finans alanında, özellikle bankacılık sektöründe kriz öncesinde başlayan yeniden yapılanmanın, kriz sonrasında çok daha titiz bir biçimde, ardarda çıkarılan yasalarla sürdürüldüğü görülmektedir. Böylece 2000'lerin ilk yılları bu sektörün kriz sürecindeki kayıplarını telafi ederek, istikrara kavuşturulmaya çalışıldığı yıllar oldu.³⁷

Krizinin ardından sermayenin yeniden yapılanma sürecinde öne çıkan en önemli değişikliklerden biri de imalat sanayinin bileşiminde gözlenmektedir. Tüketim malları üretiminde bir gerileme olurken, özellikle yatırım malları biçiminde üretim araçları üretiminde belirgin bir artış göze çarpmaktadır.³⁸ Sermaye birikimine bağlı olarak üretim araçları üretimindeki artış, aynı zamanda, ithal girdi ihtiyacının

37 "2000'li yıllar bankacılık sektörüne kurumsal nitelik kazandırılmasına yönelik yasal düzenlemelerin yapıldığı yıllar oldu. Bu yönde bankacılık sektörü yeniden yapılandırma programı hayata geçirildi. Programın temel amacı; kamu bankalarını mali sistem içinde bir istikrarsızlık unsuru olmaktan çıkarmak, mali sistemin istikrarı ve kamu maliyesine getirdikleri yükün azaltılması bakımından TMSF bünyesindeki bankaların sorunlarına çözüm getirmek ve yaşanan krizlerden olumsuz etkilenen bazı özel bankaların sağlıklı yapıya kavuşmalarını sağlayacak düzenlemeleri gerçekleştirmek, bankacılık sektöründe gözetim ve denetimin etkinliğini artıracak sektörü daha etkin ve rekabetçi yapıya kavuşturmak olarak tariflenmekteydi" (Ergüneş, 2005:210).

38 Fatih Özatay tekstil ve giyim sektörlerinde son 10 yılda üretim artışı olmadığını, hatta tekstil sektörünün küçüldüğünü, 2002'den bu yana giyim sektörünün de küçüldüğünü; buna karşılık taşıt araçları imalat sanayi ile makine imalat sanayinde büyüme kaydedildiğini yazmaktadır (Özatay, 2007). Özatay, dolayısıyla, başlıca tüketim malları olan giyim ve tekstilde gerileme olurken, üretim araçları üretiminde artış olduğuna dikkat çekmektedir.

yükselmesi sonucunu doğurmuştur. Bu döneme ait veriler aslında yukarıda işaret ettiğimiz geç- kapitalistleşmeye ilişkin temel problemin artarak devam ettiğini göstermektedir. Kriz öncesi ve sonrası dönemi kıyaslayabilmek için 1998-2005 dönemine makro göstergelerle bakıldığında, imalat sanayi genelinde yıllık ortalama üretim artışı yüzde 3.8 iken, tüketim mallarında yüzde 0.8, ara mallarda yüzde 3.7 ve yatırım mallarında yüzde 7.4 oranında üretim artışı görülmektedir. Bu eğilim özellikle 2003-2005 döneminde ivme kazanmış; imalat sanayi genelinde ortalama yıllık üretim artışı yüzde 8.2 iken, ara mal üretiminde yüzde 7.7, yatırım malı üretiminde yüzde 19.9 olmuştur. Tüketim malları üretiminde ise gerileme kaydedilmiştir (Yükseler ve Türkan, 2006: 32-33). Bu rakamlar bize sorunun, yani üretim araçları üretimine duyulan ihtiyacın arttığını göstermesinin yanı sıra Türkiye’de kapitalizmin de belirli bir aşamaya geçtiğini gösterir. Üretim aracı üretimi daha gelişmiş üretim tekniklerini gerektirir ve daha sermaye yoğun üretime dayanır. Bu nedenle üretim aracı üretimi ithal girdilerde artışa neden olmuştur denilebilir.

Bu dönemde ihracatta önemli bir artış yaşanmıştır. İhracat artışı ithalatta artışla birlikte gerçekleşmiştir.³⁹ İhracat-ithalat ilişkisini görmek açısından Sönmez’in aktardığı verilere göz atılabilir: Türkiye’nin 100 birimlik sanayi ürünü ihracatı yapabilmesi için gerçekleştirmesi gereken aramalı ve hammadde ithalatı 2004’te yüzde 66.5’e yükselmiştir. Bu oran 2000 yılında yüzde 57.7 olarak gerçekleşmiştir (2005: 31). Üretim için ithal girdi bağımlılığının attığı bu dönemde dış ticaret açığı da büyümüştür. 1996-2000 döneminde yıllık ortalama dış ticaret açığı 20.5 milyar dolar civarındadır. 2001 yılında krizle birlikte dış açık 11 milyar dolara kadar gerilemiş, 2002-2005 döneminde 28.8 milyar dolara yükselmiştir (Yükseler ve Türkan, 2006: 26).

Sermayenin yeniden yapılanması sürecinde dikkat çeken bir diğer önemli unsur, ihracatın bileşiminde yaşanan değişikliktir. Üretim aracı üretimindeki büyüme, ihracat ve ithalat artışıyla yakından ilişkilidir. İhracatın bileşimine bakıldığında, üretim aracı üreten sektörlerin payı artarken, genellikle tüketim malları üreten sektörlerin payında gerileme kaydedildiği görülmektedir:

Tüketim malları üretiminin toplam ihracat içindeki payı 1996-1999 döneminde yüzde 49.7 iken, bu pay 2003-2005 döneminde yüzde 36.9’a gerilemiştir. Bu gerileme, giyim eşyası, tekstil ürünleri ve gıda-içecek ürünleri sektörlerinin paylarındaki düşüşten kaynaklanmıştır. 1996-2005 dönemine bakıldığında, üretim araçları üretiminin (özellikle yatırım malları üretiminin) toplam ihracat içindeki payının sürekli bir yükseliş içinde olduğu görülmektedir. 1996-2001 arasında üretim araçları üreten sektörlerin toplam ihracat içindeki payları yüzde 15.5’ten yüzde 25.8’e çıkmış; bu pay 2005 yılında yüzde 33.8’e yükselmiştir. Üretim araçları ihracatının kapsamında en önemli artış, motorlu kara taşıtları, makina ve teçhizat imalatı ve haberleşme cihazları-radyo-TV imalatı sektörlerinde kaydedilmiştir. Bu üç sektö-

³⁹ İhracatın GSMH’ya oranı 1996-1999 döneminde ortalama yüzde 13.4 iken, 2003-2005 döneminde yüzde 20.3’e yükselmiştir (Yükseler ve Türkan, 2006: 12). 1996 yılında, cari fiyatlarla 43.6 milyar dolar olan toplam ithalat, 2005 yılında 116.5 milyar dolara ulaşmıştır (Yükseler ve Türkan, 2006: 18).

rün toplam ihracat içindeki payları, 1996-1999 döneminde yüzde 10.8 iken, bu pay 2003-2005 döneminde yüzde 24.1’e ulaşmıştır (Yükseler ve Türkan, 2006: 13-14).

Bu değişim, imalat sanayi üretiminin bileşimindeki değişimi neredeyse birebir yansıtmaktadır. Dolayısıyla sermayenin yeniden yapılanması süreci, ihracata yönelik üretim aracı üretiminde artışla sonuçlanmıştır denilebilir.⁴⁰ 2005 yılında sermaye malı biçiminde üretim aracı üretiminin yarısından fazlasının ihraç edildiği görülmektedir.⁴¹

Üretim araçları üretimi ve ihracatındaki yükseliş, artan oranda ithal girdi ihtiyacı yaratmıştır. Bu değişim ithalatın bileşimine bakıldığında açıkça görülmektedir: tüketim malları üretiminde ithalat artışının genel ithalat artışının gerisinde kaldığı; üretim araçları üretimi kapsamında ara malların toplam ithalat içinde payı yükselirken, yatırım mallarının payının gerilediği anlaşılmaktadır.⁴² Üretim aracı üretimindeki artışın üretimde kullanılmak üzere ara mal ithalatını arttırması beklenen bir sonuçtur.

Sonuç olarak birikim sürecinde yaşanan dönüşümün en önemli sonucu, ihracata yönelik üretim aracı üretiminin artmasıdır. Üretim aracı üretiminde yaşanan artış, beraberinde ithal girdi ihtiyacında artışı da getirmiştir. Yüksek ihracat oranlarına ulaşıldığı, yüksek büyüme hızlarının kaydedildiği bu süreç bireysel sermayeler açısından kârlı bir süreç olarak yaşanırken, bir bütün olarak ülke ekonomisine büyüyen dış açıklar olarak yansımaktadır.

Ancak sürecin en büyük yükü yine işçi sınıfına yüklenmiştir. Kriz sonrasında işten çıkarmalar işçi sınıfına en büyük darbeyi vururken, birikimin düşük ücretlerle, yani ucuz işgücüne dayanarak gerçekleştirildiği görülmektedir.⁴³ Bir ‘başarı’ öyküsü olarak okunan bu büyüme süreci, aynı zamanda yüksek oranda işsizlikle birlikte gitmektedir. İşsizliğe ilişkin gelişmeleri sermayenin organik aydınlarının analizlerinde de görmemiz mümkün. Güven Sak’ın değerlendirmesi bu işleyişi işaret etmektedir:

40 “Tekstil ve giyim sektörünün ihracat artışları toplam ihracat artışının oldukça altında kalmış 2005-2006 yıllarında. 2006’da bu açıdan durum daha da kötüleşmiş. Oysa ihracatı hızla artan sektörlerimiz var ve bunların üretim artışları da hızlı. Mesela, taşıt araçları ve makine imalat sanayi sektörleri gibi. Dikkat ederseniz bu sektörler, tekstil ve giyim sektörlerine kıyasla çok daha teknoloji yoğun sektörler” (Özatay, 2007).

41 İhracat/üretim katsayısına bakıldığında bu eğilim daha net ortaya çıkmaktadır. Üretim araçları kapsamında yatırım malları üreten sektörlerde ihracat/üretim oranı 1997 yılında yüzde 13.02 iken, 2005 yılında yüzde 54.11’e yükselmiştir. Üretim araçları üretimi bünyesinde ara malı üretimine göz attığımızda ihracat/üretim oranlarında, üretim araçları üretimi kadar olmasa da, yine belli oranlarda artış göze çarpmaktadır. Ara malı üretiminde, ihracat/üretim oranının 1997-2005 yıllarında yüzde 10.41 ve yüzde 20.87 değerlerine ulaştığı görülmektedir (Yükseler ve Türkan, 2006: 16).

42 Tüketim malları üretiminin toplam ithalat içindeki payı 1996-1999 döneminde yüzde 10.1 iken, 2003-2005 döneminde yüzde 8.5’e gerilemiştir. Bu dönemde ara malı üretiminin toplam ithalat içindeki payı yüzde 30’dan, yüzde 36.3’e yükselmiştir. Yatırım malı üretiminin toplam ithalat içindeki payı da yüzde 42.6’dan, 2003-2005 döneminde ise yüzde 36.5’e düşmüştür (Yükseler ve Türkan, 2006: 20-21).

43 “İhracata dönük büyümenin “ne menem” bir büyüme olduğunu da anımsatalım. Bu, tamamen, önce yüksek oranlı devalüasyondan, sonra, iyice geriletilmiş reel ücret avantajından ve insafsızca yapılmış tensikatlardan (işten çıkarmalar) rekabet gücü bulmuş bir büyümedir. Kısaca emeğin sırtına acımasızca basılarak gerçekleştirilmiş, “yoksullaştırıcı bir büyüme”dir iki yıldır yaşadığımız.” (Sönmez, 2004b: 2).

Son on sekiz çeyreğe baktığımızda ise yıllık bazda ortalama yüzde 7,22 gibi bir hızla büyüdük (...) Türkiye ekonomisi, büyüme rekorları kırarken bakımınız istihdam ve işsizlik rakamlarına lütfen. Bu kesintisiz büyümenin gerçekleştiği 2002-2006 döneminde toplam işsiz sayısı yaklaşık 1 milyon kişi artmış. Ayrıca işsizlerin yaş dağılımı da değişmeye başlamış. Dün ile kıyaslayınca, bugün, işsizlik artık daha çok orta yaşlıların meselesi haline gelmeye başlamış (Sak, 2007).

Fatih Özatay'ın aktardığı rakamlarsa şöyle : İşsizlik 2003'de yüzde 10.5'e ulaştı, daha sonra yavaş bir şekilde düşerek 2006 sonunda yüzde 9.9 olarak gerçekleşti (Özatay, 2007).

3. Sonuç: Türkiye'de Birikim Süreci ve 1979-2001 Krizleri

2001 yılında yaşanan gelişmeleri 1979 kriziyle birlikte düşündüğümüzde ilk elden söyleyebileceğimiz şey, *sermaye birikiminin belirli süreklilikler taşıdığıdır*. Göze çarpan ilk süreklilik sermaye birikiminin zaman içinde güçlenmesi ve az sayıda sermayenin giderek daha da güç kazanmasıdır. Diğer bir süreklilik ise yukarıda işaret ettiğimiz üretim araçlarına duyulan ihtiyaca bağlı olarak krizlerin para-sermaye alanında ortaya çıkmasıdır. 'Döviz krizi' biçiminde olsun, 'finansal kriz' biçiminde olsun, krizler finansal süreçlerle ilişkili bir görünüm kazanmıştır. Krizin bu *biçimi* almasının, kriz analizlerinin çoğunun biçimin kendisine odaklanmasına yol açtığı görülmektedir. Ancak tartışmaya çalıştığımız gibi, her iki krizde de asıl sorun üretim alanında temellenmektedir. Marx'ın dikkat çektiği üzere "... para-piyasasında bir bunalım gibi görünen şey, aslında, bizzat üretim ve yeniden-üretim sürecindeki anormal koşulların bir ifadesidir" (1997b: 286).

İki kriz arasındaki ilişkiyi şöyle tarif edebiliriz: 1979 krizinde verili birikim sürecinin sınırlarına ulaşılmış, kriz yeni bir birikim sürecine geçişi dayatmıştır. Yeni bir birikim sürecine geçiş ise iktisadi-toplumsal yeniden yapılanmayı gerektirmiştir. 2001 krizi ise 1979 krizinden itibaren oluşturulmaya çalışılan bu yeniden yapılanma bağlamında açığa çıkmaktadır. Ve ancak 2001 krizi sonrasında sermayenin yeniden-yapılanmasının kurumsallaştırıldığı ve hedeflenen yeni birikim sürecine geçişin, -büyük oranda-, hayata geçirildiği söylenebilir.

Bir diğer süreklilik, üretim araçları üretimi ile tüketim malları üretimi arasındaki bağlantıların her iki dönemde de zayıf olmasıdır. Bu durum, geç kapitalistleşmenin yol açtığı bir özgüllük olarak görülebilir. Aynı zamanda her iki dönemde de tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine doğru bir geçişin denendiği görülmektedir. 1970'lerin sonlarında bu eğilim daha fazla ithal girdi ihtiyacı yaratarak, dış açıkların ve borçların büyümesine yol açmıştı. Günümüzde de üretim araçları üretimi ara mal ve sermaye malı biçiminde ithal üretim aracına dayanmaktadır. Geçmiş dönemde olduğu gibi bugün de üretim giderek büyüyen dış açıklarla sürdürülebilmektedir.

2000'ler 1970'lerin sonlarıyla karşılaştırıldığında bazı farklılıklar ve kopuşla-

rı da beraberinde getirmiştir. İlk olarak bugün üretim aracı üretiminde önemli bir gelişme kaydedildiği söylenebilir. İthalata dayalı olsa da, bir zamandır üretim aracı üretilebilmektedir. 1970'lerin sonlarında yaşanan süreç, üretim aracı üretiminin mevcut olanaklarla sürdürülememesi nedeniyle krizle sonuçlanmıştır.

Ayrıca üretim aracının ihracata yönelik olması da önemli bir farklılaşmayı işaret etmektedir. Bugün, uluslararası piyasalarda rekabet edebilen bir imalat sanayi yapısının -zayıf da olsa- kurulmuş olduğunu söylemek olanaklıdır. Bu üretim yapısı, 1970'lerin küçük ölçekli, uluslararası piyasalara oranla pahalı üretimiye kıyaslandığında belirli bir ilerlemeyi ifade etmektedir.

Üretim yapısının bu noktaya ulaşması, 1980'ler ve 1990'lar boyunca hedeflenen sermaye donanımının arttırılması ve kurumsal/finansal altyapıların kurulmasıyla gerçekleşmiştir denilebilir. Dolayısıyla bugün 80 öncesine kıyasla, çok daha büyük sermayeli şirketler oluşturulmuş, finansal yapılar güçlendirilmiş, sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesi muazzam ölçüde arttırılmıştır. 1980'den bu yana uygulanan reformlarla piyasa kurallarının işleyişi yerleştirildiği gibi, toplumsal yaşamın pek çok alanı, özellikle eğitim ve sağlık gibi başlıca sosyal alanlar, meta üretiminin konusu haline getirilmiştir. Reformlar uluslararası sermayenin ülke içine akışını kolaylaştırmakla kalmamış, uluslararası sermayeyle ilişkileri derinleştirmiştir.

Bu süreç elbette doğrusal, sürtünmesiz bir süreç olarak yaşanmamıştır. Büyük sermaye gruplarının donanımlarını arttırdığı, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesinin hızlandığı, finans sermayenin oluşup güçlendiği bir süreç olduğu kadar, iflaslar, batan bankalar, el değiştirmelerle birlikte sermaye grupları içinde çelişki ve çatışmaları da içeren bir süreçtir. Bu süreçte, 1994, 2000 ve 2001 krizleri olmak üzere üç kriz de yaşanmıştır.

Sermaye açısından genel olarak oldukça kârlı olanakların yaratıldığı bu dönemde bütün yük işçi sınıfına yüklenmiştir. Düşük tutulan reel ücretlerden, işten çıkarmalara; eğitimin, sağlığın özelleştirilmesinden, batan bankaların zararının kamulaştırılmasına kadar en büyük zararı işçi sınıfı çekmiştir.

1970'lerdeki sendikal örgütlülüğü ve militanlığıyla kıyaslandığında, 2000'lerde işçi sınıfının oldukça örgütsüz olduğu ve zayıf kaldığı söylenebilir. 1979 krizi sonrasında yeniden yapılanmanın önündeki en büyük engelin işçi sınıfının toplu sözleşmeler ve grevlerle emek sürecinde elde ettiği güç olduğunu söylemiştik. 1980 darbesiyle ve sonrasında gelen uygulamalarla işçi sınıfı mücadelesinin bastırılmış olması, toplumsal yeniden-üretimde dönüşümü gerçekleştirmek için sermayeye en elverişli zemini sağlamıştır.

İki kriz arasında, iki dönemin değişen koşullarıyla açıklayabileceğimiz, bir farklılığı daha belirtmek gerekir : Toplumsal mücadelenin güçlü olduğu 1970'lerin sonlarında yaşanan kriz sosyo-ekonomik boyutlarıyla birlikte açığa çıkmıştır. 1979 krizinde ve kriz öncesi süreçte emek-sermaye çatışması öne çıkmış; kriz sonrası düzenlemelerle ve asıl olarak 12 Eylül darbesi ve darbenin yarattığı bastırma ve yıldır-

ma politikalarıyla birlikte krizin ve kriz sonrası yeniden yapılanmanın toplumsal boyutu belirginleşmiştir. 2001 krizi ise, iktisat alanına sıkıştırılmış ve salt teknik bir süreç olarak algılanmıştır. Bu dönemde sermayeler arası çelişkilerin daha belirleyici olduğu görülmektedir. Krizin toplumsal boyutu, kriz sonrası işten çıkarmalar, reel ücretlerin gerilemesi, özelleştirmelerle görünür hale gelmiştir.

Bu çerçevede 2001 krizinin 1979 krizinden farklı bir biçimde algılandığını da belirtmek gerekir. Krizin politik bir 'kriz'le başlaması hem iktisat/politika alanlarının keskin ayrımına ilişkin kabulü göstermekte, hem de politikanın toplumsal uzantılarından ayrılarak özel bir alana hapsedildiğini ifade etmektedir. 2001 krizinin genellikle salt iktisat alanına ait, nötr, teknik bir olgu olarak görüldüğü söylenebilir.

Bugün için sınıf mücadelesinin olanca şiddetiyle sürdüğünü belirtmek gerekir. Sermayenin mevcut birikim yapısını sürdürebilmek ve uluslararası fiyatlarla rekabet edebilmek için yakın gelecekte emek üzerinde tahakkümünü arttırmaya ve ücretleri baskılamaya devam edeceği söylenebilir.

Dolayısıyla 2000'ler, 1980 sonrasında dünya genelinde yaşanan dönüşümlerle paralellik taşımaktadır. Çalışan sınıfın sosyal haklarının kısıtlandığı, reel ücretlerin gerilediği, kamu mallarının özelleştirildiği, sağlık, eğitim gibi temel hak ve hizmetlerin metalaştırıldığı bir süreci yaşıyoruz.

Yirmi yıllık sürece bir bütün olarak baktığımızda on yıllık dönemlerde sermayenin farklı bileşenlerinin nispeten hegemon olduğu görülmektedir. 1980'lerde ticari sermayenin, 1990'larda para-sermayenin, 2000'lerde üretken sermayenin öne çıktığı söylenebilir. 1980 ve 1990'lar boyunca yaşanan dönüşümler, yeniden yapılandırılmalar, kurumsal ve yasal düzenlemelerin sağladığı olanaklarla, özellikle 2001 krizinin ardından, üretken sermayenin belirleyici olduğu bir döneme girilmiştir. Üretken sermayenin artan ölçüde belirleyici olması beraberinde kapitalizmin temel işleyişinin tüm toplumsal ilişkiler üzerinde daha bir egemen hale gelmesine yol açmıştır. Aslında *geç* kapitalizm ifadesindeki *geç* vurgusu özellikle 2001 kriz sonrasında gerçekleştirilen yapısal reformlarla önceki önemini yitirmiş; kapitalizme has rasyoneller daha fazla geçerlik kazanmıştır. Bu anlamda son bir tespitte bulunacak olursak, her iki krizden sonra Türkiye kapitalizminin yapısal/sınıfsal dinamiklerinde daha gelişkin bir aşamaya ulaştığını öne sürebiliriz. Eğer toplumsal muhalefet ve karşı çıkış güçlenmezse, çıkacak bir sonraki krizin kapitalizmi ve dolayısıyla kapitalistleri daha da güçlendireceği öngörüsünde de bulunabiliriz. ■

Kaynakça

- Altıok, M. (1998) "1980 Sonrası Türkiye'de Sermaye Birikimi ve Kriz", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 25(2): 245-274.
- Ataman-Erdönmez, P. (2003) "Türkiye'de 2001 Yılındaki Mali Kriz Sonrasında Kurumsal Sektörde Yeniden Yapılandırma", *Bankacılık Dergisi*, 47: 38-55.
- Barro, R.J ve Lee, J.W (2002) "IMF Programs: Who is Chosen and What are the Effects?", *National Bureau of Economic Research*.
- Bell, P. ve Cleaver, H. (2002) "Marx's Crisis Theory as a Theory of Class Struggle", *Research in Political Economy* 5: 189-261.
- Bizden Haberler* (1979) Koç Topluluğu, Nisan, İstanbul: Koç Topluluğu.
- Boratav, K. (1983) "Türkiye'de Popülizm : 1962:76 Dönemi Üzerine Notlar", *Yapıt*, 46/1, Ekim-Kasım: 7-18.
- Boratav, K. (1987) "İktisat Politikası Alternatifleri Üzerine Bir Deneme", *Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* içinde, Kaynak: İstanbul, 70-111.
- Boratav, K.(2001) "2000/2001 Krizinde Sermaye Hareketleri", www.bagimsizsosyalbilimciler.org, indirilme tarihi : 05.Eylül 2003.
- Boratav, K. (2003) *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara: İmge.
- Cansızlar, D. (2002) "Bankacılık ve Sermaye Piyasası", *İktisat Dergisi*, 417: 13-16.
- Celasun, M. (2001-2002) "Ekonomilerin Dış Kaynak Kullanımı, Finansal Krizler ve Türkiye Örneği, 2001", *Doğu Batı*, 17: 167-187.
- Celasun, O. (1998) *1994 Currency Crisis in Turkey, Macroeconomics and Growth Group Development Research Department*, Washington D.C: The World Bank.
- DPT (1977) *Türkiye İmalat Sanayinde Sermaye ve İşgücü (TİSSİ) Raporu*, Ankara: DPT.
- DPT (1979) *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı : 1979-1983*, Ankara: DPT.
- Dünya Bankası (1981) *Developments in and Prospects for the External Debt of the Developing Countries: 1970-80 and Beyond*, Washington D.C.: World Bank.
- Dünya Bankası (1985) *World Development Report 1985*, Washington D.C.: World Bank.
- Dünya Bankası (2003) *Turkey Country Economic Memorandum Volume I: Summary Report*, Washington D.C.: World Bank.
- Enç, E. (2001) "Dış Ticaret, Cari Açık ve Kriz", *GÜİBF Dergisi*, 3(2): 31-37.
- Ercan, F. (2004) "İktisat Dergisinin 40. Yılında Türkiye'de Kalkınmanın 40 Yılı", *İktisat Dergisi*, 456: 11-28.
- Ergüneş, N. (2005) *Bankalar, Birikim, Yolsuzluk – 1980 Sonrası Türkiye'de Bankacılık Sektörü*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Evans, T. (1985) "Money Makes the World Go Round", *Capital and Class*, 24: 99-123.
- Feldstein, M. (2002) "Economic and Financial Crises in Emerging Market Economies: Overview of Prevention and Management", *National Bureau Of Economic Research*.
- Gülalp, H.(1983) *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Ankara: Yurt.
- Güvenç, M. ve Şenyapılı, T. (2003) "İstanbul Emek Pazarında 2001 Krizinin Toplumsal Sonuçları", *Görüş*: 44-48.
- Hirschman, A.O. (1988) *The Strategy of Economic Development*, London: Westview Press.
- Kafaoğlu, A.B. (1979) "Türkiye Ekonomisi ve İktisat Kuralları", *İktisat Dergisi*, 175.
- Karabulut, G.(2002) *Gelişmekte Olan Ülkelerde Finansal Krizlerin Nedenleri*, İstanbul: Der Yayınları.
- Kazgan, G. (2005) *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Kepenek, Y. (1977) *Türkiye'de İmalat Sanayinin Üretim Yapısı (1963-73)*, Ankara: ODTU.
- Kepenek, Y. ve N.Yentürk (2003) *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keyder, N. (2003) "The Story of a Stabilization Effort: Turkey (2000-2002)", *ERC Working Papers in Economics*, 305.
- Keyder, Ç. (1995), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kirmanoglu, H. (2001), "Krizin Yapısı ve Geleceği", *Yuvarlak Masa, İktisat Dergisi*, 410-411.
- Korum, S. (1977) "*Sanayinin Girdi Yoluyla Dışa Bağımlılığı*" *Sanayide Girdiler Sorunu*, Ankara: TMMOB Makina Mühendisleri Odası Yayını.
- Koyuncu, M. ve F. Şenses (2004) "Kısa önem Krizlerin Sosyoekonomik Etkileri: Türkiye, Endonezya ve Arjantin Deneyimleri", http://www.erc.metu.edu.tr/menu/sayfa.php?icerik=04_13&lang=eng&nav=yes, indirilme tarihi : 01.Nisan 2006.
- Kumcu, E. (2001) "Türkiye Nerede Yanlış Yaptı", *Görüş*.
- Marx, K. (1990) *Kapital III.Cilt*, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1993) *Grundrisse*, London: Penguin Books.
- Marx, K. (1997) *Kapital I. Cilt*, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1999) *Kapital'e Ek : Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*, İstanbul: Ceylan Yayınları.
- Ongun, T (2001) "İstikrar Arayışından Krize : Bir Değerlendirme", *GÜİB Dergisi*, 3/ 2
- Özatat, F.(2007) "'Neden Hissetmediğimiz' Ayan Beyan Ortada", *Radikal* 1 Nisan 2007.
- Özer, M. (1999) *Finansal Krizler, Piyasa Başarısızlıkları ve Finansal İstikrarı Sağlamaya Yönelik Politikalar*, Eskişehir: Anadolu Ün. Yayınları.
- Rosenberg, N. (1976) "Marx as a Student of Technology", Levidow, L. ve B. Young, (der.), *Science, Technology and the Labour Process: Marxist Studies Volume 1* içinde, London: CSE Books: 8-31.
- Sak, G. (2007) "Büyümenin Bereketi Neden Kaçtı", *Referans*, 6 Nisan 2007.
- Shaikh, A. (1978) "An Introduction to the History of Crisis Theories", *US Capitalism in Crisis*, New York: U.R.P.E.
- Sönmez, M. (1980) *Türkiye Ekonomisinde Bunalım 1- 24 Ocak Kararları ve Sonrası*, İstanbul: Belge Yayınları.
- Sönmez, M. (1982) *Türkiye Ekonomisinde Bunalım 2- 1980 Sonbaharından, 1982'ye*, İstanbul: Belge Yayınları.
- Sönmez, M. (2004a) "Türkiye'nin Dış Ticaretinin Sektörel Analizi", http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Uye/Sonmez_Ara04.pdf, indirilme tarihi : 09 Ocak 2007.
- Sönmez, M. (2004b) "Bu 'Büyüme' Sürdürülebilir mi ?", www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/Sonmez2004_1.doc, indirilme tarihi : 09 Ocak 2007.
- Sönmez, M. (2005) "Türkiye İhracatının İthalata Bağımlılığı: 2000-2005", http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Uye/SonmezOct05.pdf, indirilme tarihi : 09 Ocak2007.
- Şen, H. (1998) "The Impact Of The IMF-Supported Stabilisation Programmes on Inflation In Developing Countries: The Experience of Turkey In Last Decade", *Journal of Economics and Administrative Sciences*,12 (1-2): 81-98.
- Şenol, Ö. (1967) "Ekonomik Kalkınmamızda Yabancı Sermayenin Yeri" *Bizden Haberler*, 14, İstanbul: Koç Topluluğu.
- Tekeli, İ. vd. (1981) *Türkiye'de Sanayi Kesiminde Yoğunlaşma, Ekonomik ve Sosyal Araştırma Enstitüsü*, Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi.
- Temel A. vd., <http://ekutup.dpt.gov.tr/planlama/42nciyil/temela.pdf>, s.62, indirilme tarihi : 12 Mayıs 2007.
- TÜSİAD (1978) *1978 Yılına Girerken Türk Ekonomisi*, İstanbul: TÜSİAD.

- TÜSİAD (1979a) *The Turkish Economy - 1979*, İstanbul: TÜSİAD.
- TÜSİAD (1979b) *1979 Yılına Girerken Türk Ekonomisi*, İstanbul: TÜSİAD.
- TÜSİAD (1979c) *1979 Yılına Ortasında Durum*, İstanbul:TÜSİAD.
- TÜSİAD (1981) *The Turkish Economy - 1981*, İstanbul: TÜSİAD.
- Ulagay, O. (1981) “Rastgele İthal İkamesi’nden, ‘Rastgele Dışa Açılmaya’ mı?”, *İktisat Dergisi*: 51-54
- Usman, M. (1991) “Türkiye’de İmalat Sanayiinde Kâr Haddi 1950-1985”, *11. Tez* 11: 150-158.
- Yaman-Öztürk, M.(2006a) “Kapitalizmde Krizler : Dünden Bugüne”, Yılmaz, D. vd., (der.), *Kapitalizmi Anlamak* içinde, Ankara: Dipnot: 101-147.
- Yaman-Öztürk, M.(2006b) “Geç Kapitalistleşme Sürecinde Özgüllükler”, Yılmaz, D. ve diğ.(der.), *Kapitalizm, Küreselleşme, Azgelişmişlik* içinde, Dipnot: 85-121.
- Yeldan, E.(2002) “İstikrar, Kim İçin? Kriz İdaresi Üzerine Değerlendirmeler”, *Birikim*, 163-164: 107-119.
- Yentürk, N. (2003a)Türk Sanayinin Rekabet Gücü: Uygulanan Politikalar ve Etkileri, Türk Sanayinin Rekabet Gücü: Uygulanan Politikalar ve Etkileri”, *İktisat*, Ağustos 2003, İstanbul.
- Yentürk, N.(2003b) *Körlerin Yürüyüşü: Türkiye Ekonomisi ve 1990 Sonrası Krizler*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Yılmaz, K.R. (2006) “1978-79 Krizi Üzerine Türkiye’de Yürütülen Tartışmalar ve Gelişme Stratejilerini Yeniden Düşünmek”, Yılmaz D. vd., (der.), *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi* içinde, Ankara: Dipnot: 257-289.
- Yükseler, Z. ve Türkan, E. (2006) “Türkiye’nin Üretim Ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm: Küresel Yönelimler ve Yansımalar”, http://eaf.ku.edu.tr/files/Uretim_ve_DisTicaret_Yapisindaki_Donusum.pdf, indirilme tarihi: 09 Ocak 2007.